

**ЕПИДЕМИИТЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА
МАКЕДОНИЈА И БОРБАТА СО НИВ ЗА
ВРЕМЕ НА ВОЈНИТЕ (1912-1918)**

Epidemics in Vardar Macedonia and fight with
them during the wars
(1912-1918)

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент
Охридски", Скопје

616-036.22(497.7)"1912/18"

ЈОСИМОВСКА, Верица

Епидемиите во Вардарскиот дел на Македонија и борбата со
нив за

време на војните (1912-1918) / Верица Јосимовска. - Штип : 2-
ри

Август, 2014. - 140 стр. : фотографии ; 21 см

Наспор. ств. насл. на преднасл. стр.: Epidemics in Vardar
Macedonia

and fight with them during the wars (1912-1918). - Фусноти кон
текстот. - Регистар

ISBN 978-608-4662-21-1

1. Насп. ств. насл.

а) Епидемии - Вардарска Македонија - 1912-1918

COBISS.MK-ID 96885258

Верица Јосимовска

**ЕПИДЕМИИТЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА
МАКЕДОНИЈА И БОРБАТА СО НИВ ЗА
ВРЕМЕ НА ВОЈНИТЕ (1912-1918)**

Штип 2014

ВОВЕД

Периодот од каде што започнува историјата на санитетската служба, време на војните и епидемиите (1912-1918), се поклопува со времето кога завршува повеќевековното Османлиското владеење во Македонија.

Со заминувањето на Османлиите од Македонија, во делот кој 1913 год. потпаднал под српска власт, останале неколку санитетски институции претежно биле од воен карактер. Имено, долго време во Османската Империја постоеле само воени болници и тоа само во поголемите градови: Битола, Скопје, Штип, Струмица и Дебар.¹

Кон крајот на XIX и почетокот на XX век, за турското население во Битола била отворена болница за сиромашни “Гураба Хаста Хане”, болница за кожно венерични болни “Франги Хаста Хане” и болница за невропсихијатриски болни “Тимар Хане”,²

---

¹Ванче Стојчев, *Турската војска и воените болници во Македонија при крајот на XIX и почетокот на XX век*, Зборник на трудови на прв конгрес македонски конгрес за историја на медицината, Штип, 2001, 264.

²Исто таму

додека здравствените проблеми на дел од христијанското население биле решавани исклучиво во рамките на црквата.

За најстара цивилна болница која постоела од втората половина на XVIII век, се смета болницата “Евангелизмос” (Благовештение) во Битола. Оваа болница или “спитаљето”, како што ја нарекувале граѓаните, била формирана од патријаршиската црковна општина³ и во неа можеле да се лекуваат само верниците кои се изјаснувале како Грци.

Во XX век во Битола постоела и мала Влашка болница и неколку помали приватни болници или прифатилишта.

Во Скопје, во 1905 година била изградена граѓанска болница на Црвениот крст, но поради исламскиот карактер на државата болницата го добила името Црвена полумесечина за која подоцна се користел називот само Полумесечина. Истата функционираше до 1912 година кога по битката кај Куманово поминала во рацете на српскиот воен санитет и била именувана како армиска болница „Полумесеџ“.⁴

Втората половина на XIX век не била значајна само поради политичките промени во Империјата, туку и по тоа што се менувала концепцијата за

---

³Продром Папа Симеон, *Нешто о болницама у Битољу*, В. „Нови Сјај“, XII, Битољ, 1936.

⁴Елена Јосимовска, *Формирање на граѓанска болница во Скопје 1919 година*, Зборник, Трет македонски конгрес за историја на медицината, Штип 2008, 198.

медицината. Покрај отворањето на болници за војската и граѓанството се наметнало и прашањето и за превентивна борба против заразните болести. Така под притисок на Европа, со цел да се запре ширењето на заразните болести, во Империјата започнале да се воведуваат карантински мерки и да се забранува сообраќајот со земји во кои имало епидемии. Сепак, заразните болести какви што биле колерата, маларијата, тифусот, дифтеријата и понатаму царувале. Особено маларијата во Македонија долги години била сериозен здравствен проблем. Имало периоди кога од неа боледувало речиси целото население.

Заразните болести уште повеќе се проширувале заради непостоењето на традиција на вакцинирање на населението, ниската здравствена култура и користењето на неисправна и загадена вода за пиење. Поради верувањето на Турците дека водата е света, нејзината исправност воопшто и не била предмет на дискусија и апсолутно била исклучена можноста таа да биде извор на болеста од тие причини водата не била контролирана.

Во периодот што уследил по заминувањето на Османлиите од Балканот, само за неколку месеци, Македонија се нашла под управа на три различни држави (Царството Бугарија, Кралството Србија и Кралството Грција). Од 1912-1918 година настапил најтрагичниот период за македонскиот народ кога се случиле двете балкански и Првата светска војна и

дури четири пандемии на тешки и смртоносни заразни болести.

За ваквата трагедија на Македонија разбрал и целиот свет и благодарение на помошта и солидарноста што ја упатиле многу светски влади епидемиите биле запрени а дел од населението и војската спасени. И покрај тоа историјата на медицината забележала дека жртвите на епидемиите биле далеку поголеми од жртвите на војните.

Времето за кое зборуваме останало овековечено во еден Извештај на Американското друштво за заштита на воените сирачиња. Ова друштво непосредно по војната (1918 година) по извршените проучувања за состојбата со здравјето на луѓето во Македонија, ги дало податоците дека помалку од 12% од населението ги користат услугите на медицинската служба, од причини што или нема лекар во близината или ако има, неговите услуги се многу скапи. Обично болните се препуштени на само оздравување или на милоста на бајачките и гаталците. Селаните, се вели понатаму во извештајот, и да имаат понекаде современи алатки за обработување на земјата, сепак спијат на подот, за совет за своето дете се обраќаат на бабите, а јадењето го приготвуваат на отворено огниште по нечистите подови на колибите. Во Македонија еден лекар покрива подрачје од над 80.000 жители.⁵

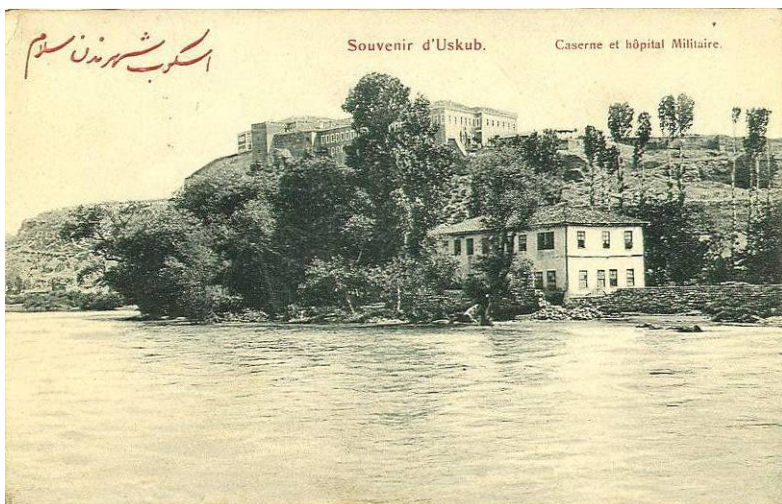
---

⁵Vojislav Đukanović, *Materia Socio-Medica Jugoslavica*, Vol II br. 1 i 2, 17.

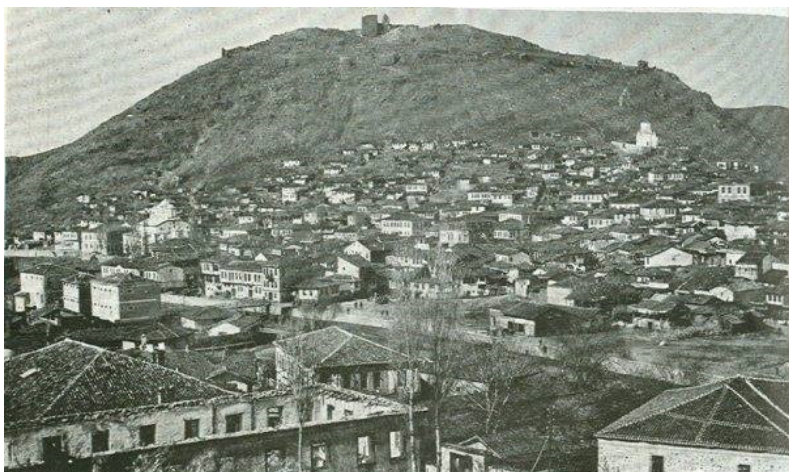

Сл. 1 *Воената болница во Битола*

Сл.2 Воената болница под Калето во Скопје

Сл. 3 Воената болница во Штип (во урнатини)

ЗДРАВСТВЕНАТА СОСТОЈБА НА МАКЕДОНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО ВРЕМЕ НА ПРВАТА БАЛКАНСКА ВОЈНА (1912-1913)

Конфликтот од 8 октомври 1912 година до 30 мај 1913 година именуван како Прва балканска војна, помеѓу Османската Империја од една страна и балканските сојузници: Бугарија, Србија, Црна Гора и Грција од друга страна, завршил со победа на сојузниците. Тоа всушност значело крај на петипол вековното османлиско владеење на Балканскиот Полуостров но, не и слобода за Македонија, иако нејзиното население активно учествувало во сите воени операции на сојузничките војски. Од таквата воена завршница, во Македонија настапила само промена на господарите и уште поголемата беда како последица на војната.

Сојузничките војски на балканските монархии во Првата балканска војна, по отстранување на турската власт од Македонија, како што ги освојувале македонските територии така воспоставувале своја административна власт, па македонското население се до првата половина на 1913 година и не знаело на која држава и припаѓа и каде се наоѓаат границите. Имало примери во некои провинциски центри во Македонија каде било

воспоставено двовластие, или дури и тривластие, каков што бил примерот со Гевгелија.⁶

Кон крајот на ноември 1912 година Охридската, Струшката и Дебарската околија влегле во составот на Кралството Србија. По организирањето на административно-управната власт на теренот, Охридската и Струшката околија биле оформени како посебни, додека Дебарската со извесни краишта кои денес се наоѓаат во Албанија, била прогласена за округ со седиште во Дебар.⁷ Границите на Дебарскиот округ се поклопувале со границите на дотогашниот Дебарски санџак. Дебар бил единствен град во округот со околу 10. 200 жители, сите други населени места биле села. Во округот постоеле 3 околии (срезови или жупи): Горно Дебарска, Долно Дебарска и Реканска, со 82. 477 жители.

Административната власт во Македонија 1912-1913, без оглед од кого била воспоставена, имала воено-полициски карактер. Така целокупниот живот, па и санитетската организација од тој период, била под воено-полициска управа. Од тука, кога зборуваме за санитетот во Балканските војни зборуваме исклучиво за воен санитет, воени лекари, воени болници и т. н.

---

⁶А.М. Радин, *ВМРО и македонското прашање*, Скопје, 1993, 143.

⁷Миомир Миленовиќ, *Рат 1912*, том II, Београд, 1912, 287-299.

Македонското население кое страдало од вековната присутност на заразните болести со најразлична патологија, кои одзеле многу животи, со почетокот на војната во 1912 год. се нашло во уште потешка положба. Воениот санитет им пружал помош и на граѓаните но, само откако ќе завршел со своите редовни воено-санитетски должности.

Здравствената состојба на македонското население била алармантна. Причина за тоа не било само отсуството на организирана медицинска заштита, непознавањето и неприменувањето на превентивни, епидемиолошки и хигиенски мерки, туку и ниската здравствена култура на народот, неговите лоши животни навики, сиромаштијата, слабата исхрана, непостоечката инфраструктура, користењето на загадена вода за пиење и нездравите домови за живеење.

До почетокот на Првата балканска војна, во делот на Македонија, кој подоцна потпаднал под српска власт, постоеле неколку воени или армиски болници наменети за лекување на војската и старешинскиот кадар но, понекогаш и за граѓаните кои можеле да ги платат овие услуги.

По заминувањето на Турците од Македонија во 1912 година, турските воени и општински лекари се повлекле заедно со турската војска а лекарите христијани, кои дотогаш работеле во граѓанскиот санитет, биле мобилизирани и ангажирани во воениот санитет на сојузничките армии.

Воените болници во Битола, Скопје, Штип, Струмица, и Дебар,⁸ како санитетски институции што им останале на располагање на новодојдените власти, биле недоволни да ги згрижат сите болни и ранети војници од воените конфликти. Од тие причини за потребите на воениот санитет се користеле и постоечките граѓански болници и зградите на училиштата во градовите.

Началникот на воениот санитет на српската Врховна команда, д-р Лазар Генчиќ⁹, во својот Извештај до воениот министер, од 7 јануари 1913 год. го известува за формирање и уредување на резервни територијални болници, покрај оние што ги имале на располагање во „новоослободените“ краишта во Велес, Прилеп, Куманово, Кочани, Гевгелија, Тетово и Кичево. Од овој извештај се гледа дека најголемата и најдобро уредената воена болница во тоа време била болницата во Битола со 560 постели.¹⁰

Состојбата на домашните санитетски кадри кои се наоѓале на располагање на војската и народот, во тие бурни времиња, ни оддалеку не ги задоволувале потребите. Бројот на лекарите во српскиот воен санитет не бил доволен за редовни а уште помалку

---

⁸Ванче Стојчев, *Турската војска .....*, 264.

⁹Лазар Генчиќ, (1868-1942) роден во Зајечар, дипломирал и специјализирал на медицинскиот факултет во Виена. Во Балканските и Првата светска војна бил началник на Санитетот на Врховната команда на Кралството Србија.

¹⁰Бранислав Поповиќ, *Војни санитет у српском народу*, Београд, 1998, 53-54.

за воени прилики. Бројот од 370 лекари, од кои околу 60 биле санитетски офицери и 310 цивилни лекари, од нив 16 жени¹¹, не бил доволен за мобилизираните 400.000 војници, со кои тогаш располагала српската армија, ниту за населението кое заедно со војската масовно страдало од бомбардирањата, од воените операции и од заразните болести кои ги имало во голем број. Покрај недостигот од лекари, во повеќе објавени написи од тоа време, се истакнува и потребата од помошен болнички персонал кој особено недостасувал.¹²

Првата голема битка, во Првата балканска војна, се одиграла на 23.10.1912 год. на бојното поле кај Куманово, во непосредна близина на железничката пруга Скопје - Белград. За превоз на ранетите војници и цивили српскиот санитет располагал со 4 санитетски воза кои можеле да транспортираат 300-400 ранети и болни. Санитетските возови за транспорт на тешко болните и ранетите 1912 год. биле привилегија само на српскиот санитет. За ова д-р Милан Петровиќ, командир на еден од санитетските возови, во своите белешки запишал „Ниедна друга војска, ни сојузничка

---

¹¹ *Медицинска енциклопедија*, вол. 8, Загреб, 1963, 213.

¹² Foster Rhea Dulles, *The American Red Cross: A History*, New York, 1950, 120; Д-р Ф. Руско, *Из санитетске службе у српској војсци*, Српски архив 1, 1913, 27-28; *Рањеници и болесници у рату*, Српски архив 2, 1913, 25-28.

ни непријателска немаа свои специјално уредени санитарски возови“.¹³

Во Скопје, по Кумановската битка 1912 год. во сите новозаземени територии од страна на српската армија, постоечките болници преминале во рацете на српскиот воен санитар. За време на војната функционирале само три, и тоа: една турската воена болница на Калето, турската граѓанска болница „Црвена Полумесечина“ и новформираната привремена општинска болница сместена во просториите на српската гимназија каде управник бил санитарскиот мајор д-р Чедо Михајловиќ¹⁴. Главната Српска воена болница подоцна била сместена во зградата на старата турска болница на скопското кале. Како нејзин прв управител, 1912 год. се споменува д-р Мита Манојловиќ. Во 1913-1914 година за нов привремен управител на оваа воена болница бил назначен окружниот физикус во Скопје, д-р Никола Ѓуричиќ. Подоцна кога таа била формирана како „Вардарска“ станала воена болница за нејзин управител бил назначен д-р Петар Николиќ.¹⁵ Меѓу лекарите кои овде работеле се споменуваат д-р Шушкаловиќ, д-р Костиќ и д-р Настиќ.¹⁶

---

¹³М. Петровиќ, *Санитарски возови у ратовима 1912–1918*, Београд, 1925, 764.; Споменица СЛД (1872-1972), Београд, 1972, 208.

¹⁴Политика бр. 3415 од 17 јули 1913.год. стр. 4.

¹⁵Српски Архив, св. 9., Белград 1913, 296.

¹⁶Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје, 1995, 255-256.

Ранетите и заболените српски војници во Битола, покрај во воената се лекувале и во патријаршиската болница „Благовештение“¹⁷, во која можеле да се постават 30-50 постели, а во хируршката сала операциите се вршеле 24 часа континуирано секој ден.

Во време на Првата балканска војна, во диспансерот на милосрдните сестри се лекувале српски, бугарски и грчки ранети и заболени војници. Освен тоа, во Битола, на располагање на српскиот воен санитет, му биле и болницата за лекување на сиромашното население „Гураба Хаста Хане“, болницата за кожно венерични болни „Франги Хаста Хане“, „Тимар Хане“ болница за психички болни од Битолчани наречена лудничето¹⁸, привремените и резервните воени болници како и странските болници на хуманитарните мисии и болниците на Црвениот Крст, формирани во градот и околината. Исто така од 1912/1913 се користела и новформираната Општинска болница во зградата на Егзархиската гимназија во Битола, која се наоѓала во сегашната улица „Климент Охридски“ бр. 15.¹⁹

---

¹⁷Патријаршиската или грчката болница „Евангелизмос“ (Благовештение) популарно наречувана „спиталџето“ била најстарата цивилна болница во Битола, а веројатно и во Македонија. Датира од XVIII век во рамките на христијанската црква под јурисдикција на Патријаршијата.

¹⁸Петар Бојаџиевски, *Здравството во Битола низ вековите*, Битола, 1992, 143.

¹⁹Исто таму

Според натписот „Hospital Serbe“, на рецептите што ги издавале, на работа во српската воена болница во Битола 1913 година биле лекарите: Војнидис, Ксифтас, Христовиќ, Чкатров, Нака, Робе, Дума, Стојиќ, Бербери, Емануил, Михаилис, Мацалис, Замаулис, Дединец, Абрахос (Абраши), Мишел, Димитриадис, Матлис, Балабан, Христидис, Нале, Аждарис, Дендру, Димитриос, Катрагани, Хезете, Рафаел, Неделкос, Поповиќ, Ангелковиќ, Стојаниќ, Протиќ, Станковиќ и заболекарот Монахос Страла.²⁰

Поради појавата на голем број на заразни болести од кои прва била епидемијата на дизентерија, со 300 заболени војници во српската војска од кои 20% починале²¹, полските болници во Прилеп, иако биле формирани за обезбедување на војските кои биле на фронтот, први започнале да ги примаат болните од дизентерија. Истите биле сместувани во градот, по касарните и празните магацини, кои биле во многу лоша хигиенска состојба. Поради тоа командантот на првата српска армија, од 6 ноември 1912 год. издал Наредба со која во Прилеп итно трбало да се отвори болница за заразни болести.²²

---

²⁰ИАБ (Историски архив Битола), Фонд *Рајна Алексиќ*, книга 241/5.

²¹Демостен Николајевиќ, Ѓока Николиќ, *Епидемије у Балканском рату 1912-1913*, Београд, 1925, 247, 252.

²²Демостен Николајевиќ, цит. дело, 247, 252; Научен собир „Развојот на здравството во регионот Прилеп, Крушево, и Македонски Брод“, Прилеп, 2001, 71-85.

Не само во Битола, повеќе привремени воени болници и лазарети (полски болници) постоеле на целата територија на Македонија, во кои работеле лекари од многу европски земји. Конкретно Скопје станало центар на болничкото згрижување на ранетите од фронтот на сите завојувани страни.²³

Присуството на странски лекари и значењето на нивната работа, во најтешките денови на Балканските војни, било од непроценлива важност за населението од тој период. Тие не само да спречиле умирање од раните и инфекциите меѓу војниците и воените заробеници на двете страни, што била нивната главна цел, туку нивните активности допирале многу подалеку. Борбата против заразните болести од кои тифусот и колерата биле најчести, ги упатувале на терен да се борат против нечистотијата, заразената вода од бунарите и изворите и предрасудите како најтешка последица на вековната заостанатост. Несомнено ова била најтешката работа која овие лекари морале да ја совладаат.²⁴

---

²³Ванче Стојчев, цит. дело, 261-267.

²⁴Е. Шлајмер, *Под Црвеним крстом, Ратно-хируршки прилози*, Српски архив 8, 1913, 137.

Сл.4 Работа на битолската болница за време на бомардирањето 1916

Сите лекари од санитетските мисии во Балканските војни можат да се поделат во две основни групи: 1. Странски лекари, меѓу кои и оние од светски глас, кои бесплатно и доброволно, од хумани причини, ги ставиле своите услуги на располагање на воениот санитет и 2. Странски лекари кои ги нуделе своите услуги за плата или високи парични награди.²⁵

Во 1912 год. мисијата на Велшкиот Црвен крст, раководена од санитетскиот мајор Д. М. Даглас од Единбург пристигнала заедно со Шкотската мисија, која во својот состав, имала 3 хирурга, 4 медицинари

---

²⁵Д-р Ѓока Николиќ, *Наш војни санитет у последним ратовима*, Српски архив, св.4, 1914, 227-228.

и 11 болничари. Овие мисии биле сместени во болницата „Црвена полумесечина“ која располагала со 4 павилјони со 180 легла.²⁶

Од страна на рускиот Црвен крст и во Србија и во Бугарија биле испратени по една болница со 200 легла и со целокупниот материјал потребен за нивното функционирање, како и со комплетен болнички персонал од лекари, медицински сестри и други стручни лица. Биле испратени и 20 лазарета со 30 двоколки за пренесување на ранетите и болните. Руската болница во Скопје била сместена во Султанското училиште „Идадије“. Како раководители на санитетот на српскиот фронт се споменуваат д-р Александров, д-р Севриков и д-р Софотеров, а на бугарскиот фронт д-р Новочелников, д-р Свитаписки и д-р Стромберг.²⁷

Меѓу чешките лекари што зеле учество во Балканските војни се забележани имињата на проф. д-р Јадличка и д-р Тобијашек.²⁸

Руската воена санитетска мисија во Султановото училиште „Идадије“ во Скопје била заменета од Британска санитетска мисија. Дневниците на д-р Летем и д-р Х. А. Рајт, членови на Британската мисија, на координациониот одбор на Црвениот крст и на католичкиот медицински ред Св. Јован со седиште на островот Малта, се скапоцен

---

²⁶ Исто таму

²⁷ Исто

²⁸ Исто

документ, и ни даваат интересни податоци за престојот на оваа мисија 1912-1913 год. Д-р Летем ни ја опишува работата на Шкотската мисија која со себе донела комплетна опрема за болница од 100 легла. Скоро секоја страница од записите што ги оставил д-р Летем, живо не пренесува во хаосот на Балканските војни. Оттаму дознаваме за тешката работа на болниците, во кои, во невозможни услови се вршеле хируршки зафати и се лекувало од пневмонија, гангрена, инфекции и парализи па и тоа дека овие лекари за својата стручност и благородност плаќале и со сопствениот живот.²⁹

Весникот „Политика“ од 21 јули 1913 год. објавил напис на насловната страница, за обиколката на лекарите од француската мисија и берлинскиот лекар д-р Штирк на болниците во Скопје. Исто така во „Политика“, бил објавен напис, дека за време на Првата и Втората балканска војна, доброволно и на сопствен трошок во Македонија, допатувале англиските лекари д-р Дуглас и д-р Картерс кои вредно работеле во болниците во Скопје.³⁰

Српското друштво на Црвениот крст организирано доброволни курсеви за болничарки, помагало во работата на резервните болници и максимално се ангажирало во намалувањето на заразните болести. Увидувајќи ја потребата од недостиг на лекари, болници и санитетски материјал,

---

²⁹Б.Николовски, цит. дело, 256.

³⁰Политика бр. 3409 од 11 јули 1913 год. стр. 3.

упатило повик за помош до националните друштва на Црвениот крст низ земјите во Европа.

Така, во текот на 1912-1913 година, додека траела Првата балканска војна, пристигнале и дале огромна помош 9 мисии на рускиот Црвен крст, 4 санитетски мисии на белгискиот, 1 мисија на италијанскиот, 2 мисии на британскиот, 1 на шкотскиот, 1 мисија на францускиот, 3 на данскиот, 3 мисии на шведскиот, 3 на норвешкиот, 3 на холандскиот и 2 на американскиот Црвен крст.³¹

На помош на воениот санитет во време на Балканските војни, кои се одвивале на територијата на Македонија, пристигнале и голем број балкански и европски лекари-доброволци. Голем бил бројот на лекарите од Хрватска: биле околу 30-тина и учествувале екипно или индивидуално. Меѓу нив добро позната била екипата на д-р Јулије Будисављевиќ,³² професор по хирургија на Медицинскиот факултет во Загреб, во која работел и д-р Ѓорѓевиќ, потоа екипата на д-р Ватрослав Флоршутц³³ со соработниците д-р Дејановиќ и кандидатот по медицина Михаел. Учествовала и екипата на д-р Спишиќ, професор по ортопедија исто така во Загреб, со д-р Јабрашек, д-р Херцог и д-р

---

³¹Бранислав Поповиќ и сораб., цит. дело. 62.

³²Д-р Јулије Будисављевиќ, *Под Црвеним крстом*, Српски архив 6, 1913, 174-175.

³³Д-р Ватрослав Флоршутц, *Искусства из ратне болнице за време српско-бугарског рата 1913 године*, Liječnički vjesnik br.1, Zagreb, 1914, 1-14.

Мажураниќ. Од лекарите кои индивидуално учествувале во Балканските војни познати се д-р Фигатнер, д-р Гутши, кој се истакнал во борбата против колерата, д-р Станковиќ, д-р Ненадовиќ, д-р Димовиќ, д-р Јуришиќ, д-р Јуринац, д-р Мрвеш, д-р Чачковиќ се истакнале во организирањето екипи и нивното испраќање во загрозените места.³⁴

Меѓу лекарите од Словенија, кои учествувале како доброволци во Балканските војни, биле д-р Е. Шлајмер и д-р Оражен.³⁵

Истовремено, за потребите на санитетот функционираше и неколку странски амбуланти во Ниш, Врање и Скопје.

На Бугарскиот санитет, исто како и на Српскиот, му недостасувале санитетски материјали, лекови, серуми и вакцини против заразни болести, кои освен меѓу војската се проширувале и кај населението. Главен лекар на бугарската војска 1912 год. бил генерал-мајорот д-р Иван Бацаров³⁶. Санитетската служба била организирана така да во секоја армија имало посебна санитетска служба.

---

³⁴Д-р Ристо Брезјанин, *Историја на здравствената култура во Македонија*, монографија во ракопис, Скопје, 1966, 182-183.

³⁵Исто таму

³⁶Д-р Иван Бацаров, санитетски полковник на Бугарската армија, лекар на 4 дивизија во периодот 1912-1917. Завршил студии по медицина во Цирих, Швајцарија а потоа специјализирал бактериологија во Парис, во Пастеровиот институт. Од 1917 год. бил унапреден во чин генерал-мајор како признание за неговото учество во намалување на смртноста од заразни болести во Првата светска војна.

Новина во организацијата на бугарскиот воен санитет било воведувањето на дивизиски пунктови т.н. „подкрепителни“ пунктови, дивизиски санитарен транспорт и дивизиски санитарен парк.

За време на војната, како помош на бугарскиот санитет, биле испратени 11 странски санитетски мисии со 215 лекари, 4 аптекари, 27 студенти по медицина, 10 фелдшери, 203 милосрдни сестри, 213 санитарни техничари и 33 друг санитетски персонал.³⁷

По „ослободувањето“ на првите градски центри во Македонија од страна на бугарската армија 1912 година започнале подготовките за формирање на воени губернии³⁸ и воведување на бугарска воено полициска власт во нив. „Македонската воена област (губернија)“³⁹ била дел од предвоената османска шема за територијална распределба на окрузи и околии, односно санџаци и кази, со управна власт според бугарските закони.

Седуммесечната бугарска администрација во Македонија, позната во народот како „Прво бугарско“, се одвивала во рамките на таа новоформирана воено-административната единица, која постоела се до почетокот на Втората балканска војна, во јуни

---

³⁷Миладин Апостолов, *Измеренија на б'лгарската медицина*, Софија, 2001, 262 - 267.

³⁸Територијално управна единица, Покраина или област

³⁹Оригиналниот назив „Македонско воено губернаторство“.

1913 година. Истата опфаќала 4 округа и 24 околии: Солунски, Драмски, Серски и Штипски округ.⁴⁰

Во Штипскиот округ влегувале околииите: Кочанска, Пехчевска, Радовишка, Струмичка и Штипска. Дојранската и Гевгелиската околија се наоѓале во составот на Солунскиот округ. Бугарите биле во Штип од 11 октомври 1912 година до 16 јуни 1913 година. Во извештајот од јануари 1913 година на Унијата на израелските друштва со седиште во Берлин, се вели дека Бугарите се наоѓале во градот, а надвор од градот, во касарните, кои се наоѓале од десната страна на Брегалница, биле Србите.⁴¹

Во партиципацијата на бугарската власт, за управување со окрузите и околииите биле вклучени членови од месното население и многу дејци на ВМОРО. Така 1912-1913 година сите одговорни функции во Штипскиот округ биле во рацете на Штипјани. За градоначалник (кмет) на Штип бил назначен Арсо Лазаров⁴², окружен полициски управител на Штипскиот округ, поранешниот конзул, Димитар Нетков⁴³, а Ефрем Чучков⁴⁴ околиски

---

⁴⁰Георги Генов, *Беломорска Македонија 1908-1916*, Торонто, 2006, 125-135.

⁴¹Податокот е земен од архивата на Јован Мазгански

⁴²Арсо Лазаров Хаџидимитров, роден во Штип 1845 год. активен борец за самостојна македонска црква. Во 1925 год. станал привремен претседател на Народната скупштина (собрание) на Кралството СХС.

⁴³Димитар Недков (1883-1977), роден во Штип (Ново Село), бил учител, опалченец и револуционер.

⁴⁴Ефрем Чучков (1870-1923), роден во Штип (Ново Село), еден од првите организатори на револуционерната мрежа

началник. „Македонската воена област“ издавала времени наредби за граѓанска управа во завладеаните територии каде, поради проблемот со заразните болести, акцентот се ставал на засилувањето на мерките за здравствена заштита. Со голема доверба, Арсо Лазаров, градоначалникот на Штип, го назначил Алексо Мартулков од Велес за комесар⁴⁵ по хигиена и го задолжил да преземе вонредни мерки за запирање на заразните болести.⁴⁶

Во написот на белградска „Политика“ од 16 јуни 1913 год. под наслов „Колера у Штипу и њене жртве“ пишува дека од српскиот логор под Штип, претстражите секојдневно ги броеле мртвечките сандаци во кои се погребувале жртвите од колера. До тој момент биле погребани 700-800 војници, 7 офицери и еден воен свештеник. Во Штип, според овој извештај, во 30-от и 12-от бугарски пешадиски полк беснеела колера.⁴⁷

Напуштената куќа на Ибраим бег била адаптирана и се користела како болница за заразни болести⁴⁸, во време на колерата во неа се лекувале и болните од колера. Истата се наоѓала од левата

на ВМОРО во штипскиот регион заедно со Тодор Лазаров Хаџидимитров (брат на Арсо Лазаров) и Мише Развигоров.

⁴⁵Лице на кое му е доверена специјална должност (повереник).

⁴⁶Liječnički vjesnik br.10, Zagreb, 1913,466 – 468.

⁴⁷Политика бр. 3384, 16 јуни 1913, стр. 3.

⁴⁸Според кажувањето на Донче Наков, роден 1903 год. во Штип, кој живеел во непосредна близина на куќата на Ибраим бег, каде биле сместувани болните од заразни болести.

страна на Отиња, во непосредна близина на градската црква Св. Николај, денес на тоа место се наоѓа куќата да браќата Јордан и Мише Делипетреви. Исто така, во централното градско подрачје, од левата страна на реката Отиња, една еврејска куќа, која се наоѓала до зградата на старото музичко училиште, била претворена во воена болница, таму биле сместувани војниците и граѓаните ранети во воените операции или од честите гранатирања на градот, на тоа место денес се наоѓа зградата на општинското собрание.⁴⁹

В.Ѓуриќ, воениот известувач на белградска „Политика“ од Штип, во написот од 6 јули 1913 година на насловната страница, пишува дека лево од градот Штип, на еден висок рид, лежеле преку 200 големи шатори во кои биле сместени болните од колера која беснеела особено во тунџанската дивизија. Населението во градот и околните села масовно боледувало од колера, насекаде било многу нечисто и од сите страни се ширела непријатна реа⁵⁰.

---

⁴⁹Политика бр. 3404, 6 јули 1913 година, напис на насловната страница со поднаслов „Улазак српске војске у Штип“.

⁵⁰Политика бр. 3404, 6 јули 1913 година напис на насловната страница со наслов „Од Штипа за Радовиште“.

ЕПИДЕМИЈАТА ОД КОЛЕРА 1913 И ПРИСУСТВОТО НА СТРАНСКИ САНИТЕТСКИ МИСИИ

Втората балканска војна, водена помеѓу Бугарија од една страна, и Србија, Црна Гора и Грција од друга страна, започнала на 29 јуни 1913 год. кога бугарската армија ги нападнала српските позиции на реката Брегалница. Причина за воениот конфликт помеѓу сојузниците од Првата балканска војна било незадоволството од поделбата на освоените територии во Македонија. Со тоа сојузот преку ноќ се претворил во непријателство со многу тешки последици за обете страни.

Брегалничката битка 1913 година и „Брегалничката епидемија“⁵¹ како што ја викале тогаш епидемијата од колера⁵², станале синоним за

---

⁵¹ Алфред Ник, *Колера у Срему 1913-1916*, Зборник радова VII научног састанка Војводине, Сремска Митровица, 1976, 148.

⁵² Колерата е многу тешка пандемска болест, карактеристична со многу кратка инкубација. Се јавува во облик на чести проливи. Меѓу војската многу често се ширела и ја намалувала борбената способност. За неа е познат и називот *Азијатска треска* (колера). Во првите децении од минатиот век (1903-1923) во Индија од Азијатска треска починале 7 милиони млади луѓе.

Втората балканска војна. Оваа воено-пандемска година била големо искушение за санитетската служба која немала одговор на прашањето: што било потрагично, војната или колерата во пандемски размери. Сепак историјата забележала дека жртвите од епидемиолошката катастрофа 1913 година биле поголеми од жртвите на војната. Брегалничката трагедија ја потврдува превисоката цена која неизбежно морало да ја плати и цивилното население.

Бездомното и гладно население во Брегалничкиот регион, како последица на исцрпувачките војни, лесно станало жртва на колерата. Но тоа било само една од причините, далеку поважната улога ја одиграл воениот санитет кој во пракса покажал дека не е во состојба енергично да се спротивстави на една таква епидемија каква што била колерата 1913 година.

Санитетот, бугарскиот или српскиот, сеедно, пропуштил да ги предвиди и неповолните здравствени услови што ги создало долготрајното османлиско владеење, дека луѓето од овие простори живееле примитивно, во неадекватни и нечисти домови полни со домашни инсекти и глодари. Санитарните јазли најчесто биле во непосредна близина на бунарите од каде се црпела вода за пиење, а примената на општата и личната хигиена била на најниското можно ниво. Од друга страна на санитетот му недостасувал санитетски материјал,

лекови, серуми и вакцини но, и недоволно познавање на основните начела за превентива.

Судејќи според она што е објавено во разни извештаи и рапорти, за тоа како почнало и како дошло до епидемијата од колера во Брегалничкиот регион, за време на Втората балканска војна, дознаваме дека ја пренеле бугарските трупи од Чаталџа. Тие колерата ја донеле како типична воена зараза со молскавичен настап.

*Сл.5 Медицински сестри од странските мисии во
Штип во време на колерата 1913 год*

Германските лекари д-р Канс и д-р Винтер, кои тогаш биле на служба во бугарскиот воен санитет, имале задача да ги испитаат епидемиолошките прилики за појава на колерата за време на турско-бугарската војна. Тие во својот извештај напишале дека главната причина за појава на епидемијата бил резервниот состав на турската војска од Мала Азија кој го пополнувал воениот распоред во Тракија. Познато е дека во тоа време, Мала Азија била расадник на егзотични епидемии, особено колера, и токму преку тој турски воен состав кој дошол во контакт со бугарската војска, која подоцна учествувајќи во битката на река Брегалница, ја донела епидемиската катастрофа од која пострадале и српските војници и населението. На линијата Чаталџа, велат тие во извештајот, веќе во средината на месец ноември 1912 год. започнало заболувањето на бугарските трупи, според нив, од „цревни пореметувања“.

Веќе на 18 ноември, значи два –три дена подоцна, бројот на заболените изнесувал 17. 000 од кои 900 за кусо време починале. За два месеца на воените операции заболеле 29. 626 војника од кои 1. 849 починале.⁵³

Д-р Сава Поповиќ во своите спомени забележал дека точно петтиот ден од првиот контакт на боиштето, се појавил првиот случај на колера во

---

⁵³Елена Јосимовска, „90 години Завод за здравствена заштита-Штип“, Штип, 2004, 20.

српската војска. „.....случајот беше најтежок, нападнатиот организам на еден од војниците само за два часа заврши со смрт. Вечерта, истиот ден, во истиот полк имаше 3.000 заболени. Двете полски болници беа претесни да се сместат масовно заболениите. Многумина лежеа на тревата под ведро небо и жешкото овчеполско сонце. Болничарите одвај стигнуваа да им дадат топли пијалоци на сите болни. Се смета дека во оваа епидемија животот го загубија 8.000 лица, меѓу нив и неколку лекари“.⁵⁴ Како што известува подофицерот д-р Попс, кој водеше список на умрените од колера, никогаш не се успеа да се прикаже колку навистина имаше жртви од колера, и самиот на крајот се разболе и почива заедно со војниците.“⁵⁵

Јаша Томиќ во своите репортерски белешки од 1913 година. запишал: „кога се разболе штабниот лекар, д-р Владисављевиќ, и на негово место дојде полковникот д-р Милан Жерајиќ“⁵⁶ тој на прво место

---

⁵⁴Д-р Сава Поповиќ, *Из мојих ратних успомена*, Зборник радова из историје медицине, СЛД, Београд, 1960, 1-12.

⁵⁵Исто таму

⁵⁶Полковникот д-р Милан Жерајиќ, подоцна генерал, се родил во селото Жерајица кај Невесиње (Босна и Херцеговина), 1875 год. Гимназија и студии по медицина завршил во Петроград, во Русија. Заедно со неговиот брат, д-р Ристо Жерајиќ, хирург, во време на Балканските војни и епидемијата од колера, работеле во Македонија. Д-р Милан работел во воениот санитет во Брегалничкиот регион а д-р Ристо во Тетово, каде бил убиен. Генералот, д-р Милан Жерајиќ починал 1935 год. како началник на санитетот на III армија во Скопје.

побрза да ја посети колеричната болница кај Кочани. Таму имаше преку 700 болни од колера. Д-р Ристиќ, шефот на болницата, работеше сам, ужасно заморен и ненаспиен, неговиот другар се разболе од колера и лежи во една кола пред болницата, многу од болничарите изумреа па и болните нема кој да ги опслужува“.⁵⁷

Според дневните санитарски извештаи на српскиот санитар, во кои се пополнувале рубриците „болни од колера“, „умреле од колера“, може да се заклучи дека епидемијата ја достигнала својата кулминација помеѓу 16 и 17 јули 1913 година, а веќе на 21 јули забележани се првите смртни случаи кои до крајот на гаснењето на епидемијата ја достигнале бројката од 5.000 човечки животи од вкупно 13.300 заболени.⁵⁸

Македонскиот револуционер Алексо Мартулков во своите спомени запишал: „Секој ден во Штип имаше 50 – 60 смртни случаеви од колера меѓу војниците. Секој ден нивниот број растеше, многу народ изумре. Во прво време, дури имаше штици во градот, правевеме сандаци за погребување на умрените, но кога веќе немаше штици ги погребувавме без сандаци. Жртвите беа огромни.

---

⁵⁷ Јаша Томиќ, *Из мојих бележака и дописа 1913 године*, Нови Сад, 1914, 6-39.

⁵⁸ Vlada Stanojević, *Statistički podaci o koleri u Balkanskim ratovima*, Vojnosanitetski Pregled 1958, 15 (5), 411–12.

Дури и сега кога ќе си спомнам за тие тешки денови косата ми се крева“. ⁵⁹

Белградскиот дневен весник „Политика“ во неколку продолженија ги пренесува написите на Гвелфо Човинини и Лоренцо Ларко, воени известувачи за Миланскиот весник „Кориера дела Сера“ (Corriere della Sera), под наслов „Опустошена Македонија“. Во нив тие даваат описи за страотни призори, напуштени градови, запалени села. ⁶⁰

Во секој број на белградска „Политика“, последните страници биле преполни со некролози од каде дознаваме кој, каде и од каква причина починал, конкретно за овој период, најчеста причина за смрт била колерата. Така дознаваме дека Чарлс Картел, студент 5 година на медицина, доброволец на англиската мисија, починал на работно место во болницата во Скопје. Бил погребан во Скопје на сметка на Кралството Србија. ⁶¹

Исто така во Скопје, од колера, починале и лекарите д-р Никола Ќорик и д-р Ѓока Поповиќ ⁶², во Тетово починал тетовчанецот д-р Никола

---

⁵⁹Алексо (Александар) Мартулков, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија*, Скопје, 1954, 272.

⁶⁰Политика бр.3416, 3417 од 18-1 јули 1913 година, Белград, насловна.

⁶¹Политика бр.3223, 6 јануари 1913, стр. 2.

⁶²Споменица СЛД, Београд, 1972, 116, 118.

Серафимовиќ.⁶³ Пешадискиот капетан на дивизиската санитарска колона, Владан Коциќ, починал од „црната болест“, како што ја викале во тоа време колерата, во болницата во Велес, чесно вршејќи ја својата должност, погребан бил во велешките војнички гробишта.⁶⁴ Во Штип од колера починал Командантот на Брегалничката дивизија, полковникот Милован Недиќ. Според пишувањето во „Политика“, дознаваме дека првите симптоми на полковникот му се појавиле во 9, 30, а во 12 часот тој веќе бил мртов.⁶⁵

Во написот „Колера во бугарската војска“ пишува дека во околината на Радовиш, бугарската војска на своите дотогашни позиции оставила преку 1.000 непогребани трупови, сите претходно биле болни од колера.⁶⁶

На страниците на Политика, во написот „Велешките Гробишта“ со поднаслови: „Војнички гробишта во жито“, „Живи мртовци во бараките“, „Еден скапо платен град“, воениот дописник на „Политика“, М. Милановиќ, ја опишува Велешката болница, на височината над касарните, од левата страна на Вардар, болните од колера и свежите гробови во неможаните ниви со жито....., нема

---

⁶³Бранислав Светозаревиќ – Покорни, Маја Закоска, *Здравството во Тетово и Тетовско во XIX и XX век*, Тетово, 2010, 23.

⁶⁴Политика бр. 3415, 17 јули 1913, стр.4.

⁶⁵Политика бр.3460, 31 август 1913, стр. 2.

⁶⁶Политика бр.3308, 1 јули 1913, стр. 2.

десет чекори од носилата со 58 лешеве до болничкиот шатор под кој, еден до друг, стиснати како во кутија, лежат 200 колерични болни. Шаторот е толку преполн што за дваесеттина нема место и тие лежат пред шаторот, а нови болни од битката кај Криволак и реката Лакавица пристигнуваат без прекин.“⁶⁷

Покрај таа воена болница во Велес, поради големата потреба од болници, биле отворени уште две привремени болници: едната во кругот на касарната и едната именувана како воена болница бр.2 во зградата на турскиот монопол (денес на тоа место се наоѓа музејот). Со оваа болница управувал д-р Панче Васков и аптекарите м-р Андреја Карпузов и м-р Милан Крепиев кој 1913 год. помагајќи им на болните и самиот се разболел и починал од колера. Како доброволни болничарки во оваа болница работеле велешанките: Роза Лазова, Невена Матова-Апостолова, Родна Ќамилова и уште три болничарки чии имиња не се евидентирани.⁶⁸

Тодор Поп Антов, кој студирал медицина во Женева и заедно со сопругата доброволно учествувал во Балканските војни, во своите спомени пишува за колерата што го зафатила Кочани... „Моја задача беше умрените од болеста веднаш да се кренат и да се дезинфицира просторијата од каде

---

⁶⁷ Политика бр. 3414, 16 јули 1913, стр.1- 2.

⁶⁸ Киро Ќамилов, Библиотека на Медицински факултет, Фонд. *Ариф Старова*, св. А-12.

што е донесен умрениот. На располагање имав двајца боси Цигани, кола со еден коњ и колар. Во колата носевме бели чаршафи, натопени во раствор од вар. Ми соопштуваа каде (улица и број) има мртовец. Одев со Циганите, колата, чаршафите и со ситна негасената вар, во куќата јас влегував прв. Носев чизми и во една рака шише вода со карбол. По мене доаѓаа Циганите и телото го завиткуваа со чаршафот и така го внесуваа во колата и потоа ги носеа умрените недалеку од градот, зад ридот и таму во една нива гробарите ги погребуваа. Тоа траеше доста време. Се сеќавам дека од едно влашко семејство кренавме тројца умрени од колера. И сега ми е пред очи еден случај со еден млад Влав, сопственик на многу овци, кој одејќи кај трлото овци што беше над нивното маало, падна со лицето на земјата и умре“.⁶⁹

Со старата воена болница што се наоѓала на височината над касарните управувал д-р Стојниќ, главна мед. сестра била сестра Зденка, Чехиња, а во неа работеле и лекарите д-р Јан Хорак, Чех и еден лекар од Атина, д-р Киријакидис. Долната воена болница бр. 2 сместена во турскиот монопол изгорела во бомбардирањето во 1915 год. Тогаш во близина на постоечката воена болница била

---

⁶⁹Утрински весник, „Балканските и Првата светска војна најтрагично минато на македонскиот народ“ бр. 2467, 23 Август 2007 година, стр. 24, Скопје.

импровизирана нова привремена воена болница во која работел д-р Гиргинов.⁷⁰

Колерата го зафатила и струмичкиот крај, пишува во својот коментар еден читател од с. Смолари „Баба ми Фроса по таткова линија од село Мокрино и дедо ми Ѓорѓи од село Мокриево по мајкина страна, обата родени 1905 година останале сирачиња. Според кажувањето на баба ми, збегот на Мокринци во планината Беласица наишол на странска медицинска мисија која ги издвојувала слабите и од болест изнемоштените и живи ги спуштала во дупките со гасена вар. Моите мајка и татко, низ солзи ќе речеше баба ми, завршија во дупките со вар.“⁷¹

Во написот „Чумата што ја донеле војниците го сотре Гарниково“, според драматичното кажување на Ристо Ристов објавено во „Тиквешки кажувања“, од страшната болест што ја донеле војниците во тиквешкото село Гарниково изумреле 900 луѓе. Од 100 семејства со над 1.000 жители останале само 15 со 70 жители.⁷²

Хрватските лекари д-р Стејиќ и д-р Машек во своите „воени дневници“ оставиле богато сведоштво, заедно со фотографии, за бугарскиот камп за колерични болни во околината на Штип. Посебно занимливи се необјавените дневници на лекарите д-р

---

⁷⁰Никола Стојановски, *Здравствената култура во Велес и Велешко*, Велес, 1999, 128-129.

⁷¹Утрински весник, цит. дело.

⁷²Исто таму

Рајт и д-р Летем, членови на координациониот одбор на Британскиот Црвен крст, за кои и претходно стана збор, Брегалничката трагедија ја преставиле со сосема нови, непознати фрагменти подкрепени со фотодокументација.⁷³

Според бриселскиот професор, д-р Лоран, „80.000 мртви војници останаа на бреговите на Брегалница. За развојот на епидемијата од колера се добива објаснување кога се оди по патот од Штип за Кочани. И од едната и од другата страна на бреговите на Брегалница се гледаат логорите за колерични болни. Бугарските војници преку Тракиската пустина ја донесоа оваа болест, водата од изворите и сите рекички во околината се загадени и заразени со колера. По тридневните битки што се водеа, војниците жедни минувајќи ја реката Брегалница ја користеа нејзината вода за пиење. После пет дена болеста започна со видливи знаци и прерасна во епидемија“.⁷⁴

Санитетскиот капетан I класа д-р Стојан Стефановиќ од српскиот воен санитет, епидемијата ја опишал вака: „епидемијата започна изненадно, во еден ден повеќе од 200 луѓе се пријавија со симптоми на дијареја, сето тоа се случуваше во рововите покрај реката Брегалница. Цели 15 дена болеста имаше

---

⁷³Јосимовски Јосип, Јосимовска Верица, *Колерата 1913 година во Брегалничкиот регион*, Зборник на трудови, Прв Македонски конгрес за историја на медицината, Штип, 2001, 94-95.

⁷⁴Исто таму

карактер на епидемија, смртноста беше огромна, војниците останаа во рововите на мртва стража.⁷⁵

Сведоштва ни оставил и Анри Барби, воен дописник на париски „Журнал“ објавувајќи ги впечатоците на д-р Леон Ревершон, професор во Вал де Грас, лекар од француската воена мисија кој заедно со д-р Билај и д-р Николетис и болничарките: г-ца Рот и г-ца Нефвил обиколувајќи ги рововите покрај Брегалница забележале дека за неполни пет дена повеќе од 200 војници со симптоми на дијареа масовно умираше на очиглед на своите другари.⁷⁶

Според податоците објавени во „Цајт“, д-р СтризOVER во 1913 година ги обиколил сите боишта во долината на Брегалница, и им соопштил на лекарите од Виенското лекарско друштво дека во Српско-Бугарската војна само од колера боледувале 4. 500 луѓе. Морталитетот просечно изнесувал 50%, а во Велес, како што вели тој, во болниците дневно умираше 65-95 колерични болни, а смртноста била и повеќе од 90%. Причината за избувнување на епидемијата од колера според д-р СтризOVER, била тоа што не се презеле никакви мерки за дезинфекција на водата од Брегалница, која војниците неконтролирано ја користеле за пиење.⁷⁷

Милорад Марковиќ во својот дневник „Пакао два рата“ дава потресно сведоштво за колерата. На

---

⁷⁵ Исто таму

⁷⁶ Анри Барби, *Брегалница*, Београд, 1914, 78–79.

⁷⁷ Исто

30 јуни 1913 година, вели тој, избила колера меѓу нивната војска, за кратко време, во нивниот баталјон останале само 150 луѓе, во другиот баталјон лежеле повеќе од 1.200 луѓе, а бројот постојано се зголемувал и никој не верувал дека ќе преживеат.⁷⁸

Нешто подоцна епидемскиот пожар го зафатил и цивилното население и предизвикал масовно умирање и пустош. Долината на Брегалница се претворила во заедничка гробница од разни националности, а со нив и членови на доброволните санитетски мисии од Европа и од светот, воени известувачи и надгледувачи кои останале на мртва стража далеку од своите домови и своите најблиски.

Од колера се разболувале и болничарите и лекарите, во амбулантите, превивалиштата и болниците. Се разболувале и лекарите од странските мисии. Кај преживеаните останале потресни сведоштва од тој период.

Превентивните мерки кои биле преземени биле незадоволителни, пред се, што воениот санитет не располагал со полски бактериолошки лаборатории, ниту искусни бактериолози, немал дезинфекциони средства, шатори и бараки за изолација на болните. Исто така немал на располагање вакцини и серуми кои во тоа време веќе биле познати во медицинската литература. За разлика од грчкиот воен санитет, кој вакцината против колера иако сеуште медицинска новина ја применил со што смртноста во своите

---

⁷⁸НИН бр. 1387, 7 август 1977 година, Београд, 1977, 57.

редови ја намалил на 12, 20%, а српскиот и бугарскиот санитет поради горе споменатите причини, имал загуби во човечки животи и од 90%.⁷⁹

Интересно сведоштво за колерата 1913 год. се и разните апели за помош преку писма и телеграми, во кои останала цитирана тешката безизлезна епидемиска состојба во Македонија.

Во архивата на американскиот Стејт департмент, зачувани се телеграмите на американскиот конзул во Белград, Медвин Самерс и американскиот министер во Букурешт Џон Џексон, под чија јурисдикција се наоѓале Романија, Бугарија и Србија, упатувани до Вилијам Џенингс Брајан, функционер на Стејт департментот, во кои тие целосно го информираат за колерата во Македонија и бараат што е можно побрзо да се упати помош.⁸⁰

Содржината на телеграмите во целост го отсликува времето и суровата стварност за Брегалничката трагедија. Овие телеграми претставуваат едно импресивно сведоштво за страдањата, примитивноста на лекувањето и недостигот на основни средства и материјали. Интересна е констатацијата на едно место во телеграмата, каде се вели „...колерата е чистка за обете завојувани страни“. Во телеграмата од 13 август 1913 година Самерс од Белград известува

---

⁷⁹Зборник на објавени трудови 1999-2000, Воена Академија, Скопје, 2001, 342.

⁸⁰Драгољуб Живоиновиќ, *Амерички хирурзи и лекари у Србији 1913 године*, Акта Хисторика, 1964, IV/1-2, 142-157.

дека во Македонија има 50.000 болни и ранети, 30.000 семејства се со разорени домови и без глава на семејството, семејства без дом и родители⁸¹, 8.000 заробеници, 18.000 мртви и епидемија од колера која ја пустоши Македонија.⁸² Иако жестоката зима од Првата балканска војна била заменета со свежо лето во Втората, бројот на заболениите бил во пораст. „Колерата, тифусот и другите заразни болести ги разоруваат армиите во Македонија, невозможно е да се набават лекови за териториите во кои владее епидемијата од колера: Скопје, Штип, Кочани, Велес, Куманово, Струмица, и други места“ пишува во телеграмата Самерс од Белград до Брајан во Вашингтон.⁸³

Господинот Самерс на овој начин запознавајќи ја американската јавност, успеал во Македонија, како доброволец, да го доведе од Њујорк најпознатото име во Америка, бактериологот д-р Бенџамин Џеблонс. Заедно со него допатувале и лекарите: д-р Хари А. Розенкранц од Лос Анџелес, Калифорнија, д-р Едгар Гилкрест од Тексас, д-р Теодор Венинг од Синсинати, Охајо и д-р Вилијам Бојл од Индијанополис, Индијана. Сите тие дошле како членови Американскиот Црвен крст, додека Стејт

---

⁸¹Само од увидот што самата го направив во неколку класни книги на штипската гимназија од 1913 година, утврдив дека 90% од учениците немаат татко или пак се и без двајцата родители.

⁸² Исто таму, 156.

⁸³13 август 1913, серија 872. 142/53.

департаментот, ветувањата што ги дал не ги исполнил и ветената помош не пристигнала во Македонија.⁸⁴

Апел за помош, преку „Дејли телеграф“ од Лондон, упатила и Леди Пеџет, сопруга на британскиот министер во Белград и успеала да го привлече вниманието.⁸⁵ Во гаснењето на епидемијата се вклучиле еминентни медицински стручњаци од разни европски и воневропски земји како на пример: д-р Ото Лоуви од Виена и д-р Краус, подоцна професор по патологија во Буенос Ајрес. Бил ангажиран и д-р Људевит Гутши, угледен бактериолог од Државниот бактериолошки завод во Загреб. Тој исклучиво бил задолжен за спречување на ширењето на колерата, во што директно соработувал со Палтауфовиот институт од Виена.⁸⁶ Неговото предавање пред собирот на лекарите од 26 септември 1913 година во Загреб, што го објавил под наслов „Модерно лекување на колерата“, комплетно ни ја приближува состојбата од теренот на која и самиот бил очевидец.⁸⁷

Интересна е и оценката на д-р Драгослав Поповиќ в.д. окружен физикус во Штип 1912-1913 година, кој зборувајќи за епидемијата од колера, што ја дал пред членовите на Српското лекарско друштво,

---

⁸⁴ Драгољуб Живојиновиќ, цит. дело, 145.

⁸⁵ Исто таму, 149.

⁸⁶ Институтот е основан од Ричард Палтауф (Prof. Richard Paltauf (1858-1924), универзитетски професор, патолог и бактериолог од светски глас.

⁸⁷ Liječnički vjesnik br.10, цит.дело.

на состанокот 1914 година рекол: „мој заклучок за работата на санитетот 1913 год. е дека се направени многу грешки, работата на поедини мои колеги беше под секоја критика, а посериозна контрола врз нивната работа не постоеше. Едни лекари не работеа затоа што не можеа, поради тоа што немаа материјал или беа во таква психичка состојба да не беа во состојба да работат. За време на мојата работа во Штип, јас се чудев на непојмливиот страв на некои колеги од колерата. Еден германски лекар, кој пишуваше за колерата 1913 година вели дека смртноста во Кочани допирала до 50%, а во Велес и повеќе од 70%. Сметам дека причина за пониската смртност во Кочани беше исклучително пожртвуваната грижлива нега што ја пружаа медицинските сестри од руската санитетска мисија“.⁸⁸

Според статистиката, што тој ја презентирал пред членовите на лекарското друштво од колера во Македонија се разболеле 7.000, а починале 4.800, што преставува процент на смртност од 70%.

Во Струга, многу важно место, како што вели тој, немало ниту еден лекар, а во Охрид и во двете болници владеел хаос. Многу од болните упатени на болничко лекување во охридската болница, се враќале дома жалејќи се дека во болницата било невозможно да се престојува. По заповед на командантот, д-р Драгослав Поповиќ добил задача да ја посети охридската болница и да види на лице

---

⁸⁸ Д-р Драгослав Поповиќ, Српски архив, св.4, 1914, 246.

место што се случува, при што тој видел ужасен призор. Пред болницата лежеле 20-30 Турци со дизинтерија, кои вршеле нужда на улицата, со што уште повеќе ја ширеле болеста, а цел ден никој не сакал и не доаѓал да ги прегледа. Алишта за пресвлекување немале, а нивната изветвена и нечиста облека одавала бедна слика.⁸⁹

Според сеќавањата на постарите Штипјани, за време на колерата, во градот на неколку места имало ископано големи дупки со свежо гасена вар, во кои, по наредба на санитетот, болните од колера биле фрлани и живи.⁹⁰

---

⁸⁹ Исто таму

⁹⁰ Според сведочењето на **Стојка Шуманска**, родена 1906 год. во Штип, умрените од колера ги носеле во „губрарски коли“ накај Брегалница, по неколку одеднаш и ги фрлале во специјална дупка со свежо гасена вар. Старите штипјани често пати зборувале дека во дупките фрлале и живи луѓе болни од колера;

Васил Аџи Андов, роден 1913 год. во Штип, кој се уште е жив (сега е на 99 години) дава сведочење дека веднаш по неговото раѓање таткому се разболел од колера и починал. Според сеќавањата на мајка му која често пати му кажувала што се случувало кога тој се родил, мртвите од колера ги ставале во заеднички гробници, во дупки со свежо гасена вар. Со мртвите во варта туркале и полуживи луѓе;

Јордан Зуламов, роден 1908 год. во Штип се сеќава на кажувањата на повеќе стари штипјани дека во дупки со свежо гасена вар покрај мртвите биле фрлани и болни кои биле сеуште живи;

Јордан Делипетров, роден 1913 год. во Штип дава сведочење дека старата штипјанка Стојка Поп Картова во повеќе наврати им раскажувала со грозење дека болните од колера ги фрлале живи во варта;

Ваквата постапка со болните од колера, ќе остане црна дамка во историјата на санитетот и опомена дека такво нешто не смее да се повтори во медицинската пракса.

За состојбата во Штип, по епидемијата од колера 1913 година, значаен е извештајот на окружниот началник Љуба Грковиќ, кој во градот пристигнал кон крајот на јули 1913 година. Еве како тој го видел градот во време кога дошол на должност во Штип....., Кога дојдов во Штип градот го најдов речиси празен. Многу куќи се разурнати од гранатирањето. Населението го нема, дали го напуштило градот или се крие по куќите неznam, во градот владее вистинско мртвило. Во целата чаршија нема ниту еден отворен дуќан или работилница, освен аптеката. Нема каде да се најде ниту стан ниту

Марија Здравева Аџи-Мишева, родена 1896. год. во Штип дава сведочење дека болните од колера ги фрлале живи во варта;

Ванчо Зрнцев, роден 1900 год. во штипско Ново Село се сеќава дека болните од колера ги фрлале живи во дупките од свежо гасена вар;

Зорка Симева - Агафина, родена 1903 год. во Штип „1913 год. владееше колера. Болните паѓаа по улиците. Мртвите ги закопуваа во расадникот. Се сеќавам дека тогаш почина најдобриот другар на татко ми - Ефтим Маџаро“;

Павлина Гуглова, родена 1912 год во Штип „нашата куќа беше под црквата св. Илија, до чешмата кај куќата на Наутлисци, јас сум имала една година кога дома сите биле болни од колера. Се лекувале со лук и оцет. Мајка ми ми кажуваше дека домашната порта со денови не ја отварале и биле под клуч од страв да не ги земат, оти болните од колера ги фрлале живи во дупки со вар.

било каква услуга да се побара, нема каде ни кафе да се напиеш.....“⁹¹

По Балканските војни и гаснењето на епидемијата од колера, посмртните останки од привремените гробишта биле собрани на едно место и погребани во близината на штипските касарни, на брегот наречен Каленица. Според кажувањата на постарите штипјани, по војните, со доброволни прилози на војниците и офицерите од тогашниот штипски гарнизон и прилози од граѓаните на Штип била подигната Спомен костурница на жртвите од војната и колерата 1913 година.

Костурницата на Каленица, на почетокот на Втората светска војна, 1941 година, од страна на бугарските власти била урната до темел. По војната, коските од костурницата биле собрани во буриња и погребани до темелите на Чепрегановата црква во градските гробишта без да се стави било какво обележје.⁹²

---

⁹¹Глигор Тодоровски, *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1913-1917*, Скопје, 1981,258.

⁹²**Никола Крупишки** роден 1911 во Штип и **Ристо Петров** роден 1914 год. во Штип, сега покојни, даваат сведочење дека Фима Јајчарова родена 1875 год. во Штип кажувала дека нејзините родители биле сопственици на земјоделско земјиште на полигонот Криволак, каде 1913 год. имало многу жестоки борби, сопствените ниви им биле полни со гробови кои биле многу плитко ископани, со одвај 40-50 см. длабочина. По војната сите биле собрани и однесени во спомен костурницата на Каленица. Исто така тие го лоцираа местото каде се закопани бурињата со коските од костурницата кај Чепрегановата црква.

Сл. 6 Спомен костурницата на Каленица

НОВА ОРГАНИЗАЦИЈА НА МЕДИЦИНСКАТА СЛУЖБА ВО МАКЕДОНИЈА (1913-1914) СПОРЕД ЗАКОНИТЕ НА КРАЛСТВОТО СРБИЈА

Осумдневната крвава битка што се водела на бреговите на реката Брегалница, како исцрпувачка рововска војна, не само што била една од најголемите и најкрвавите битки во Балканските војни, туку, по упорноста со која обете страни се бореле и губитоците што ги имале, зазема видно место во историјата на модерното војување. Со неа конечно бил решен завојувачкиот конфликт помеѓу Бугарија и Србија и со тоа Балканските војни биле завршени.

Крајот на Балканските војни официјално бил потврден со потпишувањето на мировниот договор во Букурешт на 10 август 1913 год. Според него, освен градот Струмица, цела Вардарска Македонија станала составен дел на Кралството Србија и од тогаш на тие простори почнале да важат новите воено-полициски закони.

Со донесување на Уредба од 18 август 1913 год. и Кралски Указ од 20 ноември 1913 год. било извршено „присоединување“ на заземените територии во Вардарска Македонија кон Кралството

Србија.⁹³ Во документите на Кралството, Вардарска Македонија била третирана како воен плен, а поставената администрација во неа била целосно воено-полициска.⁹⁴

Во Кралството Србија, и во Вардарска Македонија како нејзин составен дел, се применувал Санитетскиот закон на д-р Владан Ѓорѓевиќ од 1881 година⁹⁵, познат како Владанов Закон. Во истиот, била предвидена санитетска организација на лекарскиот кадар по углед на европскиот модел на работа. Во цела Европа во тоа време, лекарите според специјалноста биле поделени на лекари медици, лекари физици (превентивци) и лекари хирурзи. Во Македонија овој Закон неможел да ги спроведува сите предвидувања и определби, затоа што нивната реализација зависела од здравствениот кадар, кој бил инсуфициентен, од санитетскиот инструментариум и од здравствените установи, кои или не постоеле или ги немало во доволна мерка.

---

⁹³ Јефто Николиќ, *Управне власти, „Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопје, 1937, 993-994.

⁹⁴ Архив Србије, Фонд МУД-П (Министарство унутрашњих дела – Полициско оделење) ф. 22, р. 1, 1913.

⁹⁵ Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља од 30 марта 1881 године са изменама и допунама: од 11 јуна 1884, од 4 марта 1891, од 14 јануара 1900, од 17 јануара 1905, и од 14 октобра 1912 године. (Српско лекарско друштво, Споменица, Београд, 1972, 111).

Според територијалната шема за санитетска организација, овој Закон всушност претставувал продолжение на турските законски одредби за спроведување на основната превентивна служба на ниво на округ, област и општина. Таа се однесувала на обезбедување на здрава вода за пиење, на изолирање на болните од заразни болести, забрана на посета кај заразни болни, палење на алиштата и други и лични материјали на заразните болни и др. на територијата на округот, околијата или општината, според надлежностите на санитетскиот службеник.

Санитетското одделение на Министерството за внатрешни работи на Кралството Србија, во чија надлежност се наоѓала здравствената служба, со „законот за чување на народното здравје“ не можело да ја извршува целокупната работа. Главниот санитетски совет вршел само дел од предвидената работа по чл. 8 од тој закон.

Окружните физикуси исто така не биле тоа како што било предвидено со законот. Воглавно тие биле практични лекари за целиот округ, што значи, се занимавале со лекување наместо со спречување на болестите.

Општински и приватни лекари имало сосема малку, а исто така малубројни биле и воените и болнички лекари. Една од главните алки на српската санитетска служба бил околискиот лекар чија главна задача била лекување на народот. И покрај најдобрите желби, тој тешко можел да ја исполни

својата задача од повеќе причини: поради оддалеченоста помеѓу болниот и лекарот, лошите сообраќајни врски и средства, лошиот стандард на населението, скапите лекарски услуги но, и ниските плати на околиските лекари, поради што тие биле принудени да бараат и други извори на заработувачка.

Околискиот (срескиот) лекар, според Санитетскиот закон, покрај лекувањето во околијата и околиската болница имал должности населението во неговата околија здравствено да го просветува и обучува, да отстранува се што е штетно по народното здравје, да го проучува животот на народот и неговите навики, да ги искоренува заразните болести, да поднесува неделни и месечни извештаи за движењето на болестите во неговиот подрачен реон. Околискиот лекар бил должен, во случај на епидемија, да се вклучи во нејзиното санирање, самостојно или по упатство на окружниот физикус, да се бори за отстранување на причините за појава на боест и да ги лекува болните се до санирањето на епидемијата.

Окружниот физикус⁹⁶ бил носител на санитетската власт во округот. Тој бил креатор, организатор и реализатор на здравствената политика во округот. Според санитетскиот закон тој главно бил хигиеничар т.е. претставник и пропагатор за приемена на хигиенските мерки, микробиолог и епидемиолог.

---

⁹⁶ лекар превентивец

Главната должност му била да го чува народното здравје и во таа смисла да ги отстранува сите штетни причини кои го загрозуваат здравјето. За да може сето тоа да го оствари ги имал следните задачи:

- Да ги истражува куќите во кои живеат луѓето, какво е осветлувањето, огребот, како се уредени шталите за стока, депониите за смет, олуците и санитарните чворови.

- Да испита како се храни народот во неговиот округ, каква вода пие, какви садови користи за јадење и пиење и какви пијалоци консумира.

- Должност на физикусот била да истражува како се облекува населението, во кој дел од годината каква облека носи, каква е традицијата кај бремените жени и родилките и како се одгледуваат децата во првите две години од животот.

- Физикусот бил должен да врши контрола на сите јавни згради, училишта, цркви, касарни, затвори, болници особено хигиенските услови во нив.

- Физикусот имал должност да ги проучи болестите од кои луѓето најчесто се разболуваат. Да го проучува начинот на кој народот за одредени болести се лекува сам, празноверјето, обичаите во време на свадби, задушници, панаѓури и воопшто сите прилики каде поголема маса на луѓе се собира на подолго или пократко време.

•Да испитува кои се најчестите наследни болести во тој округ, како се склопуваат бракови, каква е средната плодност на тие бракови или кои се причините за неплодност или заболување на брачните другари од полни заразни болести.

•Испитување на обичаите при погребување на покојниците, уредување на гробиштата, нивната оддалеченост од населените места, длабочината на гробовите, празните верувања за мртвите, како и водење на сметка колку и како се капе населението и колку е тоа доволно за чистотата на нивното тело.

Според „Владановиот санитетски закон“, ⁹⁷околниот физикус можел да извршува и приватна лекарска пракса ако во местото каде бил стациониран немало друг лекар, во спротивно тој можел да биде само шеф на санитетот и хигиеничар.

Секој окружен физикус со закон бил задолжен да го известува Санитетското одделение при Министерството за внатрешни работи, за движењето на заразните болести во текот на една недела.

Од горе наведеното, што со закон било предвидено, на околниот физикус му се ставало на должно испитување на областа или округот на етнохигиената, медицинската етнографија и здравствено просветување. Исто така, како

---

⁹⁷Името го добил по д-р Владан (Хипократ) Ђорђевиќ (1844-1930), по потекло од Македонија, творец на првиот санитетски закон во Кралството Србија од 1881 година, кој сеуште бил на сила.

надополнување на Законот се предвидувало отварање на бактериолошка лабораторија во секој физикат.

Што се однесува до здравственото просветување во овој закон стои: „Проучувајќи го така народниот живот, окружниот физикус мора во секоја прилика да им го свртува вниманието на луѓето на се она што во нивниот живот е штетно по здравјето и во исто време да ги упатува како најлесно да се спасат од штетните влијанија, и како самите да си помогнат во случај на опасност додека пристигне лекарска помош“.

Покрај тоа во Законот се наоѓаат одредби за асанации и санитарни инспекции. Овие превентивни мерки за асанација, општа хигиена, здравствено просветување, во полна мерка одговараат на современите принципи за превентивна медицина.

Физикусот бил должен за тоа да го известува министерот за внатрешни работи како надлежен за санитетот во Кралството. Меѓутоа, при појава на акутни заразни болести и епидемии, окружниот физикус бил самостоен во својата стрчна работа.

Полициските и општинските власти биле обврзани под најстрога одговорност да ги исполнуваат наредбите на физикусот за санација на епидемиската болест. Во такви случаеви физикусот морал да остане на самото место, да го контролира извршувањето на наредбите и да ги лекува болните додека не се санира болеста.

Ако физикусот бил на мислење дека има потреба од отварање на привремена болница во месото на појавување на болеста, за тоа го информирал началството на округот, кое било должно да му стави на располагање се што е потребно за формирањето на болница и за нејзиното функционирање до конечна санација на болеста.

Ако окружниот началник тоа не го стори и по повторно барање, физикусот за тоа бил должен да го извести Санитетското одделение при Министерството за внатрешни работи, со други зборови да го тужи својот началник. Такви случаи за триесет и двегодишното постоење на овој закон имало само 2-3, не само затоа што немало повод, туку затоа што законот го ставал окружниот физикус во многу неповолна положба. Не ретко се случувало на штета на здравјето на народот, лекарите и управните власти, во поглед на елементарните должности да одат во расчекор.

Ова се потврдило 1913 година за време на епидемијата од колера. За големата смртност на населението свој придонес дале и органите на власта со својот несериозен пристап, кога сосема флегматично и неактивно гледале на горечките прашања од јавната хигиена, и лекувањето на заразните болести со сите штетни последици.

Територијата на Вардарска Македонија, по воспоставувањето на српските управни власти, административно била поделена на 7 окрузи или

области: Охридски, Кумановски, Скопски, Тетовски, Битолски, Тиквешки и Штипски. Подоцна Штипскиот округ бил преименуван во Брегалнички.

Окрузите биле составени од срезови (околии), а околиите од општини. Со статус на градови биле: Скопје, Битола, Штип, Куманово, Тетово, Дебар, Охрид, Прилеп, Велес и Гевгелија. Останатите населби: Берово, Валандово, Гостивар, Дојран, Кичево, Кочани, Кратово, Кавадарци, Крива Паланка, Крушево, Неготино, Радовиш, Ресен, Свети Николе, Струга и Царево Село (Делчево) биле со статус на градчиња. Сите други населени места биле прогласени за села.⁹⁸

Министерството за внатрешни работи на Кралството Србија, за поуспешна административна и санитетска организација, испратило барање до Началствата во округите под бр. 12025 од 8 октомври 1913 година, според кое, на сите окружни началници им било дадено задолжение да испратат извештај за состојбите во секој округ поодделно, во кој ќе го изложат сопственото видување и до колку има потреба, ќе предложат мерки како да се подобри состојбата.⁹⁹

Овие извештаи, по однос на медицинската историја и историјата на здравствената култура во

---

⁹⁸Глигор Тодоровски, *Просветната политика на Кралството Србија во Македонија по Балканските војни 1912-1915*, Скопје, 1975, 8-9.

⁹⁹Глигор Тодоровски, *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1913-1917*, Скопје, 1981, 5.

Македонија, претставуваат драгоцен извор на податоци, затоа што повеќето од окружните началници, меѓу другото, дале интересни описи на здравствената состојба во нивните окрузи, и тоа во време непосредно по смената на дотогашниот петипол вековен османски систем на владеење.

Според податоците на окружниот началник на Тетовскиот округ, Милан Доронтиќ, во округот имало 157.565 жители. Истиот бил поделен на 4 околии: Долнополошка, Гостиварска, Горнополошка и Бродска. По однос на здравствената состојба во округот, Доронтиќ дал податоци за здравјето и хигиенските навики на населението. Според тие податоци здравјето во округот било на задоволувачко ниво. Најчеста болест од која страдало населението од овој округ биле арапските сипаници (вариола вера) но не станува збор за епидемиска форма. Народот од овој округ, напишал во извештајот Доронтиќ, иако бил поставен општински лекар, д-р Џафер Сулејман, немал навика да бара лекарски услуги, туку за помош се обраќал најнапред кај разни баби, гатачки, бајачки и оци. Во целиот округ на искоренувањето на заразните болести, покрај д-р Џафер работел и еден воен лекар од привремената воена болница во Гостивар, други лекари немало. Хигиенските навики и хигиената во домовите во извештајот се опишани како лоши. Негова препорака за надминување на состојбата, нотирана во извештајот, била неопходно да се

постави барем по еден лекар во секоја околија во округот, кој во случај на појава на епидемски заразни болести, би му пружал помош на населението.¹⁰⁰

Извештаите на окружните началници на Кавадарскиот, Скопскиот и Битолскиот округ се со многу оскудни податоци, во нив здравствената состојба на населението е оценета како добра, со исклучок на Велешката околија, каде окружниот началник, Милан Пешиќ, ја оценил како незадоволителна. Во извештајот стои дека во градот имало многу болни од туберкулоза и други заразни болести но истите не биле во епидемски размери.¹⁰¹

Сите окружни началници, без исклучок, ја цитирале тешката положба за живот на населението (спиене на подови или на рогозини од слама), спиене на цели семејства во една просторија, понекогаш и заедно со домашните животни), употреба на загадена и неквалитетна вода за пиење и ниска здравствена култура.

Подетални описи на организацијата на санитетот и здравствената култура на населението ни даваат окружните началници на Куманово, Охрид и Штип.

Ранко Трифуновиќ, началник на Кумановскиот округ, здравјето на населението го оценил како

---

¹⁰⁰Глигор Тодоровски, *Српски извори*, цит. дело, 1912-1914, 203-204.

¹⁰¹Исто таму

добро, особено во планинските делови и шуми, во пределите на Горна Пчиња. Таму луѓето биле особено здрави и долговечни, како резултат на чистиот воздух, здравата изворска вода и уредниот начин на живеење. Сепак, Трифуновиќ издвојува една многу развиена страст меѓу населението од неговиот округ. Тој наведува дека многу се трошела спиртна ракија, тоа бил единствениот пијалок кој се користел во сиромашните краишта. Како карактеристика за трошење на алкохол тој го наведува фактот дека во Куманово во нормални прилики се увезувало до 60 вагони спирт (шпиритус). Во време на војната било увезено двојно повеќе. Од тоа количество на увезен спирт најголем потрошувач била паланечката околија, дури таа трошела повеќе отколку прешевската и кратовската околија заедно. Како последица од консумирањето на големи количества алкохол имало појава на душевни болести. Истите, во недостиг на стручна медицинска помош, биле сместувани во манастирите Прохор Пчињски и Лесновскиот манастир. Градот Куманово бил зафатен со туберкулоза и колера. Останатите ифективни болести особено шарлахот и арапските сипаници исто така биле честа појава.¹⁰²

Во извештајот на Јован Кирковиќ, началник на Охридскиот округ, дадени се поопширни податоци за санитетската организација и здравствените прилики во округот.

---

¹⁰² Исто таму

Во целиот округ, според овој извештај, иако имало секојдневна потреба од тоа, немало ниту една граѓанска болница. Болните лежеле во своите домови без лекарска и болничка помош и најчесто завршувале со смртни последици. Затоа отворањето на една окружна, или можеби околиска болница, би била насушна потреба за населението од тој крај, напишал Кирковиќ. Исто така меѓу најпотребните и најприоритетните задачи на административната власт, по негова препорака, било поставувањето на лекар за струшката и дебарската околија каде лекар воопшто немало. Болните биле препуштени на самите себе и на разни надрилекари кои поради незнаење, му нанесувале многу повеќе зло отколку тие и воопшто да не се лекувале. Со големо штетно влијание за здравјето на луѓето од овој округ, била реката Дрим која во должина од 10 до 12 км., постојано ја поплавувала околината и од едната и од другата страна. Во време на летните суши, поплавените места, како на пример струшките блата, станувале легла на болести, особено маларијата, која во месеците јули и август го косела наелението од Струга и околните села. Во градот Струга половината од жителите боледувале од хронична маларија, катастрофална за нивното здравје, со голема неспособност и смртност. Приоритетна задача на властите, за надминување на ваквата состојба, по препорака на Кирковиќ, било регулирање на коритото на реката Дрим.

Преку зимата во градот Охрид, некогаш со помал некогаш со поголем интензитет, се појавувала дифтерија, која многу тешко можела да се запре. Причините за тоа Кирковиќ ги гледал во културната заостанатост на населението, кое неможело, како позитивна вистина и единствен спас, да ги прими современите погледи на медицината. Општо позната работа за запирање на заразните болести како најглавна улога во лекувањето, било изолацијата на болниот од здравата средина и дезинфекција на сите контаминирани предмети. Тоа во Охрид, според зборовите на Кирковиќ, не било можно бидејќи граѓанството тешко ги прифаќало препораките од надлежните. Според тоа како неопходност, началникот препорачувал воведување на задолжителна дезинфекција за чии потреби неизоставно требало да се набави апарат за дезинфекција. Поради немарност и немање на доволно иницијатива на турските власти, во Охрид и Струга не постоела здрава вода за пиење, од причини што граѓанството ја користело водата непрочистена од езерото и реката Дрим. Таа околност, постојано била опасност од појава на заразни болести како што бил случајот со колерата 1912-1913 година. Културниот свет, според Кирковиќ, тежнеел секое место да го снабди со здрава вода за пиење зошто таа е еден од најбитните хигиенски услови за чување на здравјето. Затоа тој дал препорака што побргу, во овие два града, да се

донесе здрава вода од планинските извори, кои изобилувале со доволни количества на вода за пиење со исклучителен квалитет. Во овие краишта, стои во извештајот благодарение на развиеното печалбарство, местимично се појавувале и венерични болести. Заразените лица во странство честопати неизлекувани доаѓале дома и болеста ја пренесувале на своите најблиски.

Населението од овој округ многу слабо се хранело преку целата година, особено во време на постите. Таквата исхрана била причина населението да страда од болести на органите за варење. Од секојдневните болести во голема мерка владеела туберкулозата подеднакво и во градовите и во селата. Како најглавна причина за оваа болест била лошата економска состојба и лошите хигиенски услови во кои се живеело. Во колку не се подобри економската состојба и просветеноста на населението процентот на заболени тешко може да даде поволни резултати, заклучува Кирковиќ.¹⁰³

Според податоците на окружниот началник на Брегалничкиот округ, Љуба Грковиќ, во округот имало 98.437 жители. Истиот бил поделен на 6 околии: штипска, радовишка, малешка, царевоселска, кочанска и овчеполска. Љуба Грковиќ, во својот извештај по однос на народното здравје ги дал следните податоци: дека на целата територија на

---

⁹³ГИНИ, XIII, 3, Скопје, 1969, 399-400.

округот изминатите шест месеци¹⁰⁴, откако тој дошол на должност, ги имало сите заразни болести: колера, тифус, арапски сипаници, шарлах, дифтерија и маларија. Колерата, забележал тој, ја донела бугарската војска и ја разнела меѓу граѓанството и српската војска. Со колера бил зафатен целиот округ но најмногу градовите Штип и Кочани. Тифусот според видувањата на Грковиќ, можел да се смета како одамаќинета болест која не била во епидемски размери, но ја имало преку целата година. Арапски сипаници, исто така, имало континуирано во текот на целата година, на целата територија на округот. „Од сипаници пред еден и пол месец се разболе воениот лекар Луичи Лавадини, кој врши и должност на општински лекар во Штип, а потоа се разболе и од тифус кој исто така го преболе .....“ Шарлахот и дифтеријата ги имало постојано во гратчето Радовиш и целата радовишка околина. Во Кочани и непосредната околина како одомаќинета болест се сметала маларијата. Во Штип и Радовиш освен заразните болести, многу чести биле и душевните болести, напишал Грковиќ. Инаку, општо земено, и покрај големината на Брегалничкиот округ, сите услови за здравствена заштита била лоши. Таму освен воени лекари други немало, единствено во

---

¹⁰⁴Со наредба број 4807 од 12 јули 1913 год. на Врховната команда на војската и решение на министерот за внатрешни работи за прв полициски началник на Брегалнички округ бил назначен Љуба Грковиќ. (Глигор Тодоровски, Српски извори ....., 1912-1914, 261).

Кочани од декември 1913 год. бил поставен еден околиски лекар, па може да се смета дека најголемиот чувар на здравјето во округот била природата.¹⁰⁵

Во Штип, како новопридобиена територија во Втората балканска војна, веднаш по формирањето на Штипскиот округ, кој подоцна бил преименуван во Брегалнички со седиште во Штип, во септември 1913 год. поради приоритетот што го имал воениот санитет, била формирана „постојана воена болница“ за брегалничката дивизиска област. Истата била сместена во зградата на централното турско основно училиште, што се наоѓало од левата страна на Отиња, во кое подоцна била сместена штипската гимназија. За управник на болницата бил назначен референтот на санитетот на командата на брегалничката дивизија¹⁰⁶, санитетскиот полковник д-р Јован Пелнарж.

Во штипската касарна била сместена и привремена воена болница со санитетска колона за работа на терен, во која работеле лекарите: д-р Војислав Кујунџиќ, д-р Љуба Вуловиќ, д-р Коста Јовановиќ, д-р Ѓока Николиќ и д-р Драгослав Поповиќ кој ја вршел должноста и окружен физикус за населението од штипскиот округ.¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ Г. Тодоровски, *Српски извори.....*, 1912-1914, 286.

¹⁰⁶ Српски Архив, цит. дело. 296.

¹⁰⁷ Српски Архив, св. 4. Белград 1914, 211.

Цивилната санитарска служба во овој период се наоѓала во особено тешка состојба, заради немање на лекари и друг здравствен персонал, немање на здравствени установи (болници, амбуланти, бактериолошки лаборатории и диспанзери и тн.), санитарска опрема, апаратура, лекови и сл. Поради тоа на воените лекари им се ставало во должност да пружаат помош и на населението во случај на појава на заразна болест, да ги контролираат и подобруваат хигиено-епидемиолошките услови, да спроведуваат вакцинација и др.

Ризичната воена хигиено-епидемиолошка состојба, предизвикана од редовното присуство на бројните заразни болести и епидемии, го истоштувала народот во време на повеќегодишните воени конфликти.

Српската власт, по анектирањето на делови од Македонија во текот 1912-1913 год., правела напори да се подобри здравствената состојба на населението, во услови на сосема нестабилна воено-политичка и крајно лоша економска положба. Потврда за таквите настојувања ни дава еден документ насловен како „Проект на буџетот на општината на градот Битола за 1913 год.“¹⁰⁸ Во овој проект, во точка 4 чиј наслов е „Сиротинска потпора“ биле предвидени следните финансиски расходи:

---

¹⁰⁸ Никола Сотировски, *Еден интересен документ*, Прилози, 4, ДНУ Битола, 1963, 72-76.

- За издржување на сиромасите 10 000 динари,
- Лекување на сиромасите 2000 динари;
- Набавка на дрва и јаглен за сиромасите 3000 динари
- За погребување 2000 динари.

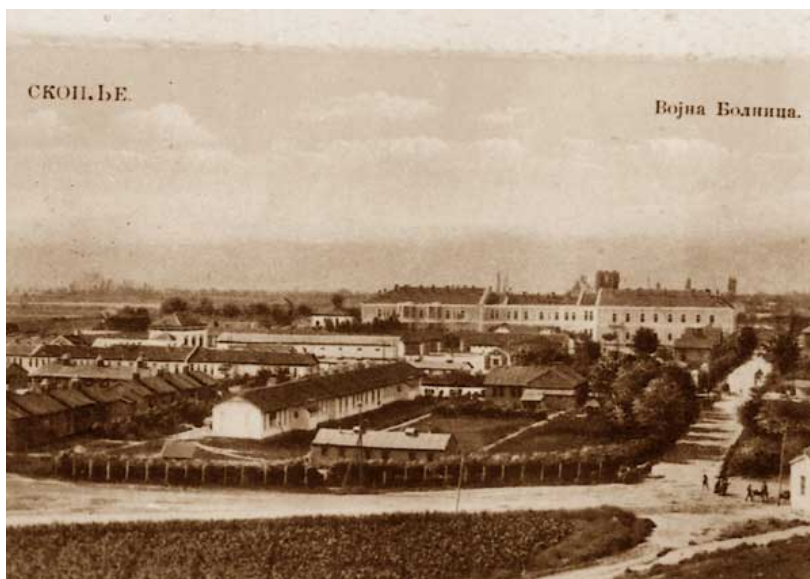
Точката број 11 од овој документ носи наслов „Санитет“, а наброени се следните расходи:

- Шеф на санитетот 4800 динари
- Тројца лекари по 3000 динари - 9000 динари
- Две бабици по 1200 динари – 2400 динари
- Еден хонорарен ветеринарен лекар 2400 динари
- Еден писар 960 динари.

Во ставката 12 под наслов „Општинска болница“ се предвидувале расходи од 3600 динари за помошниот персонал на болницата. Проектот на буџетот ги набележува и материјалните расходи на општинскиот санитет. Така на пример за дезинфекциони средства се планирале 1200 динари; за средства за уништување на кучињата 150 динари; средства за лимфа и серум 1000 динари. Општината во својот буџет предвидувала и минимални средства за одржување на хигиената во градот, заради што била формирана „чистачка чета“, а се грижела за набавка на коли и коњи за чистење и поливање на улиците.

Овој документ е значаен поради тоа што ни дава увид во организацијата на општинската санитетска служба и нејзиното финансирање.

Во првата половина од 1914 год. во битолската воена болница работеле лекарите: Аждарис, Ксифтас, Чкатров, Христовиќ, Абрахос, Замаули, Михаил, Нака, Робе, Матлис, Бербери, Алеев, Војнидис, Христидис, Димитриадис, Рафаел, Дума, Протиќ, Стојановиќ, Дендру, Тазариан, Хора, Петровиќ, Никетиќ, Ангелковиќ и д-р Станоје Миливојевиќ, специјалист по хируршки и гинеколошко акушерски болести кој бил шеф на хируршкото одделение во болницата.¹⁰⁹

Сл. 7 Скопска воена болница во периодот 1912-1918 год.

---

¹⁰⁹ В. Општинске новине, Битола, бр. 50, 8 јуни 1914.

Веднаш по стивнувањето на вонредната состојба во градот предизвикана од колерата, уште во септември 1913 година силно се почувствувала потребата од востановување на хигиено-епидемиолошка служба.

Длабоките потреси што ги оставиле двете војни и колерата биле причина повеќе да се бара од надлежните да ги засилат мерките за здравствена заштита на населението. Ситуацијата во Штип, како „новопридобиена“ територија на Кралството Србија, била сосема јасна: лекари немало, граѓанска болница на територијата на целата штипска област немало а заразните болести само го менувале своето име. Затоа до Санитетското одделение при Министерството за внатрешни работи во Белград од Врховната команда на Округот, од Окружното началство, се упатувале барања едноподруго, што е можно побргу да се назначи окружен физикус во Штип, кој ќе изврши вакцинација на населението поради тоа што во градот имало голем број на заболени од големи сипаници (Вариола Вера), а немало ниту еден лекар кој е неопходно потребен.

За тоа време додека во Штип немало лекари во окружна, околиска или општинска државна служба а заразните болести земале замав нужното решение бил воениот санитар. Најголемиот товар во таквата организација го понела санитарската воена управа на Брегалничката дивизиска област на чело со

полковникот д-р Јован Пелнарж.¹¹⁰ Како најитно привремено решение, во одговорот на ова барање од 17 ноември 1913 год. на работа во Штип бил упатен околискиот лекар од Неготино, д-р Душан Гузина.¹¹¹ Од упатуваните барања, заведени во протоколите на МУД-С¹¹² од 1913 год. кои најчесто биле со назнака многу итно, ургентно и т.н. веднаш може да се заклучи дека здравствената состојба во Брегалничкиот округ била алармантна. Накусо содржината на барањата укажувала на целосна отсутност на превентива и непостоење на организирана медицинска заштита. Десетина дена подоцна се среќаваат нови ургентни барања за помош на населението, овојпат за појава на епидемија од дифтерија а лекови и серуми, како што е наведено, немало.¹¹³

Во извештајот за извршената работа во последните три месеци од 1913 год. в. д. окружниот физикус, д-р Драгослав Поповиќ, го информирал

---

¹¹⁰Д-р Јован Пелнар(ж) (*Jan Pelnár*), еден од 25 -те лекари Чеси и Словаци кои ја ставиле на располагање својата стручност и знаење при основањето на Српскиот санитет до Балканските војни, добиле државна служба и трајно останале да живеат во Кралството Србија како нејзини лојални граѓани.

¹¹¹Елена Јосимовска, „90 години Завод... *цит. дело*, 33.

¹¹²Архив Србије (АС), Фонд Министарство Унутрашњих Дела – Санитет (МУД-С), деловодник 1, деловоден бр. 12259 од 16. 09. 1913 год. во кое дословно пишува, во барањето од воената команда и окружното началство на Брегалничкиот округ, веднаш да се постави окружен физикус и да се одреди лекар за вариолизација бидејќи се појавила епидемија на вариола.

¹¹³МУД-С дел. бр. 18176 од 27.11.1913.

министерот дека воените лекари, на работа во Штип, д-р Луичи Лавадини и д-р Тома Леко извршиле вакцинација на населението во округот. Покрај нив на работа во Штип биле и воените лекари: дивизискиот мајор д-р Милорад Јанковиќ, управник на дивизиската болница, д-р Светозар Десимировиќ и д-р Добривоје Стојник.¹¹⁴

Одговорот на сите овие барања бил позитивен. Веднаш бил поставен окружен лекар кој требало да ја преземе целокупната одговорност за здравјето на населението на територијата на неговиот округ. Истото било направено во сите окрузи што се наоѓале на територијата на Македонија.

Со назначувањето на првите окружни физици во Вардарска Македонија започнала новата ера на превентивна медицинска заштита во Македонија. Тоа бил всушност првиот чекор кон воведување на организирана здравствена заштита

---

¹¹⁴ Елена Јосимовска, „90 години Завод...“, 34.

Окружни физикуси, околиски и општински лекари на работа во Македонија 1913-1914

Битолски округ:

- окружен физикус д-р Александар Протик

Околиски лекари:

д-р Тома Дендру, за кичевска околија,
д-р Манојло Папаманојло, за крушевска околија, д-р
Давид Албала, за мариовска околија,
д-р Никола Меѓери, за прилепска околија

Брегалнички округ:

- окружен физикус д-р Светислав Шохајевиќ

Околиски лекари: д-р Сретен Попадик, за кочанска околија

Сите останати околии во округот биле без лекар.

Кумановски округ:

- Окружен физикус д-р Ахило Р. Михајловиќ

Околиски лекари:

д-р Љубомир Бараќ, за кривопаланечка околија
д-р Душан Челиќ, за жеглиговска околија
д-р Димитрије Калијадис, за прешевска околија

Охридски:

без лекари, на целата територија на округот немало лекар.

Скопски округ:

- Окружен физикус: д-р Михајло Шушкаловиќ

Околиски лекари:

д-р Коста Чохаџиќ, за скопска околија. Сите останати околии во округот биле без лекар.

Општински лекар: д-р Панче Васков за Велес.

Тетовски округ:

- Окружен физикус: д-р Драгутин Романовиќ
Околиски лекари: д-р Ѓорѓи С. Каламарас, за горнополошка околија
Сите останати околии во округот биле без лекар.

Тиквешки округ: Окружен физикус нема.

Околиски лекари:

д-р Душан Калаповиќ, за дојранска околија

д-р Александар Ќуриќ, за гевгелиска околија

д-р Душан Гузина, за неготинска околија.

Членови на Српско лекарско друштво од Македонија 1913-1914

Скопје:

д-р Милан Жерајиќ, д-р Петар Николиќ, д-р Драгутин Живадиновиќ, д-р Светозар Пешиќ, д-р Жарко Рувидиќ и д-р Михајло Шушкаловиќ.

Битола:

д-р Милан Димитријевиќ, д-р Александар Протиќ, д-р Станоје Миливојевиќ.

Штип:

д-р Милорад Јанковиќ, д-р Јован Пелнарж и д-р
Светислав Шохајевиќ

Велес:

д-р Петар Пајиќ

Куманово:

д-р Ахило Михајловиќ и д-р Василије Петровиќ

Дојран:

д-р Риста Нешиќ Гостушки

Охрид:

д-р Влада Станојевиќ

Дебар:

д-р Аранѓел Стојановиќ

Овој период, на привидно затишје, и на оружјето и на страотната епидемија од колера, траел многу кратко. Веќе, за кусо време на повидок била нова војна и нова воено-епидемиска катастрофа. Балканските војни всушност биле само вовед за Големата светска војна што се случила после една година и траела повеќе од 4 години. Во неа учествувале 36 држави со околу 1,5 милијарди жители или $\frac{3}{4}$ од тогашната светска популација, и 70 милиони мобилизирани војници.¹¹⁵ Тоа бил најголемиот вооружен судир во дотогашната историја на човештвото.

---

¹¹⁵ Желимир Микиќ, *Увек ваша, Србија 1915*, Нови Сад, 1998, 35.

ЕПИДЕМИЈА НА ДАМЧЕСТ ТИФУС 1915 ГОДИНА

На почетокот на Првата светска војна (1914), масовното боледување од заразни болести на војската и населението ги надминало напорите на српскиот санитет. Анахроната организација на воениот и цивилниот санитет, кон крајот на 1914 година и состојбите во српскиот санитет: премалку лекари, и непознавање на епидемиологијата на тифусот¹¹⁶, биле основната причина, која дозволила да дојде до брзо разгорување на новата епидемија, овој пат епидемија од дамчест тифус, која по бројот на жртвите била со дотогаш невидени

---

¹¹⁶Тифусот е тешка, акутна, заразна и долготрајна болест која се карактеризира со долготрајна температура, главоболка, пореметување на свеста, осип и нагло намалување на температурата во третата недела на болеста. Поради карактеристиката на повторување на високата температура, во народот е позната под името повратна треска.

Слична на неа е болеста кај која се видливи дамки па според тоа е наречена дамчеста треска, дамчест тифус или „пегавец“. Оваа болест се смета за индикатор на низок животен стандард и слаба хигиенска култура.

Дамчестиот тифус, заедно со маларијата, спаѓа во групата на трансмисивни заболувања, тоа значи дека не се пренесува директно од човек на човек, туку е потребен вектор или пренесувач на болеста, кој со каснување на заболениот, директно во крвта на здравиот човек го пренесува паразитот на болеста. Во случајот со маларијата пренесувач на паразитот (плазмодиум маларие) е женката на комарецот анофелес, а за дамчестиот тифус белата вошка.

катастрофални, последици. Студирањето на тогашните лекари на медицинските факултети во Европа, каде предметот „епидемиологија“ не бил застапен како посебен предмет, а програмите на факултетот подготвувале исклучиво лекари за куративна¹¹⁷ а не, превентивна медицина, било главната причина што тие биле одлични хирурзи и интернисти а слаби епидемиолози.

Голем проблем, во тоа време, представувала и хигиенско-административната запушеност и опременост на сите тогашни болници, кои и самите шириле зараза, и биле на најниско можно ниво. Состојбата во нив, во кадровски и материјален, а кај поединци и во морален поглед, била извонредно лоша. Главната причина за таквата состојба, требало да се бара и во недостатокот на доволен број на квалификувани медицински кадри, но и недостатокот на оспособени и добро подготвени санитетски раководители и администратори.

Првата светска војна, исто како и претходните две балкански војни, во поголем или помал обем, се одвивала на два фронта. На едниот се воделе борбите меѓу завојуваните страни, а на другиот фронт се војувало со катастрофалните епидемии од заразни болести.

---

¹¹⁷Гранка на медицината која се занимава со лекување на болестите, за разлика од превентивна медицина, чија задача е нивно спречување.

Особено страотна била епидемијата од „пегавец“ која својот максимум го достигнала во почетокот на 1915 год. Го зафатила подеднакво населението и војската. Се претпоставува дека тогаш на епидемијата и подлегнале околу 150.000. луѓе.¹¹⁸

Инфективните болести со епидемиски карактер, во време на војните 1912-1918 година, се јавувале како последица на нехигиенските прилики и вонредната состојба, предизвикана од самите воени услови. Епидемијата на „пегав“ тифус во Кралството Србија (1914-1915), во чии состав се наоѓала и Македонија, по својот карактер била воена зараза која го зафатила и цивилното население. Запирањето на епидемијата кај населението било далеку потешко затоа што, поради веќе познатата состојба со болниците, хоспитализација не била возможна, а уште помалку регистрација на бројот на заболените. Бројот на болните од заразни болести, како и потребата за нивно сместување и лекување, според тоа колку ги имало на број и како биле опремени болниците, бил несразмерно голем, така што диспропорцијата ги надминувала сите замислени граници.

Во денешно време, кога се повеќе се оддалечуваме од годините на страотниот епидемиски пожар, и кога меѓу нас нема повеќе живи сведоци од тие тешки дни, оваа трагична епизода од нашата

---

¹¹⁸V.Stanojević, *Epidemija pegavca u srpskoj vojsci 1915/16*, Vojnosanitetski Pregled, 1958, 15 (7-8), 592.

историја полека станува подзаборавена, дури и за многумина непозната. Сепак, сите оние што своите сеќавања и впечатоци ги оставиле во писмена форма, било како мемоари, публикации, извештаи, рапорти или новинарски записи до извесен степен, зачувале дел од таа трагедија.

Војската и народот, 1914-1915, речиси истовремено, ги погодиле тешки епидемии на стомашен тифус (*Typhus abdominalis*), повратен тифус или уште познат како повратна треска (*Typhus recurrens*), дамчест тифус односно „пегавец“ (*Typhus exanthematicus*) и епидемија на дизентерија.

Информации за големината и тежината на овие епидемии може да се добијат од белешките на д-р Симо Карановиќ,¹¹⁹ кој бил во служба на санитетот на Врховната команда на српската војска, потоа во официјалните извештаи како и сеќавањата на тогашните лекари и ретките болнички протоколи од тој период. Врз основа на груба пресметка, може лесно да се заклучи, дека секој лекар, секојдневно, во многу тешки околности, морал да се грижи за неколку стотици животни загрозуени болни.

Во Македонија покрај дивизиските болници сите училишта во градовите биле претворени во болници, да не зборуваме дека и секоја кука поодделно била семејна болница. Со еден збор цела Македонија, во јануари 1915 год. била

---

¹¹⁹ Српско лекарско друштво, цит. дело, 189.

претворена во една тифусна болница и масовна гробница на илјадници жртви од епидемијата.

Во домовите едноставно цели семејства лежеле безпомошно покосени од тифусот. Лекарите работеле речиси без прекин. Многумина од нив го преживеале тифусот заедно со војската и народот, но голем дел и му подлегнале. Колку од случаите останале нерегистрирани тоа никој никогаш нема да го знае.

Постарите жители во Македонија, до крајот на својот живот, не го заборавиле мирисот на карбол 1915 година, со кој се посипувале улиците, сокаците, куќите и колибите. Не ги заборавиле „губрарските коли“ со по неколку десетици мртви одеднаш, кои биле ангажирани за превоз на умрените, жртви на „пегавецот“. Се смета дека тогаш од „пегавец“ починале 150.000 воени лица и цивили.¹²⁰

Перфектен опис на хигиено-епидемиолошките прилики од тоа време, ни дал тогашниот санитарски полковник д-р Владимир Станојевиќ кога, меѓу другото, напишал дека војската по невидени воени напори била густо збиена по нечистите простории, без основни средства за одржување на личната хигиена, без алишта за преслекување, без бањи, без перални, дури и без сапун.

На телесната нехигиена веднаш и се придружувале вошките со сите услови за лесно

---

¹²⁰Св. Сп. Бајрактаровиќ, *Улога медицинара у ратовима 1912-1918 год.*, Београд, 1972. 125.

пренесување од еден на друг во густо сместувачките прилики. Војската во вакви антихигиенски прилики била во близок контакт и со маса воени заробеници и население кое се наоѓало во уште полоши хигиенски прилики и од самата војска.

Во болниците било најлошо. Поради големите и крвави борби, тие биле преполни со ранети и болни, таму лежеле заедно ранетите војници, воените заробеници и болните од заразни болести. Секаде ги имало многу повеќе одошто, што имало број на постели и број на лекари и друг санитетски персонал, кој би можел да ги лекува и негува. Сето тоа било потпомогнато и од недостиг на лекови, медицински персонал и непознавање на епидемиологијата на тифусот.

Во возовите владеело истото такво зло, на железничките станици се забележувала неопишана гужва од маса заболени чија облека вриела од вошки. Во вагоните силно се чувствувал мирисот на нафталин и камфор, а кои залудно се употребувале со надеж дека инфекцијата ќе се спречи. Целиот железнички сообраќај работел како „река на инфекцијата“ носејќи ја заразата горе-долу низ земјата, од армиските редови до цивилите и обратно.

По градовите, особено по железничките центри и раскрсници, исто така имало маса на луѓе,

кои немале дом па спиеле по подовите, по клупите и чекалните.¹²¹

Првите заболени од дамчест тифус, во Првата светска војна, според д-р Владимир Станојевиќ, се јавиле како спорадични случаеви во почетокот на октомври 1914 година. Повикувајќи се на официјалниот извештај на санитетот на Српската војска од 10 октомври 1914 година, во кој било напишано: „Во Србија има 3 случаја на „пегавец“ и тоа еден во Дебарската болница, 2 во Митровица од кои еден е веќе починат“.¹²²

Според д-р Коста Тодоровиќ, кој и самиот го преболедувал тифусот, со висока температура, неколку дена во бунило и при што ослабнал, како што вели самиот, дури 20 кгр., за време на балканските војни, српските трупи во Македонија (Охрид, Струга, Дебар) и Албанија долж по Јадранскиот брег, доаѓале во допир со ендемските жаришта на „пегавец“ и поради слабите хигиенски прилики кои владееле почнале да се разболуваат, особено по падот на Битола. Епидемиската појава на „пегавец“ била забележена кон крајот на 1913 година во гарнизонот во Дебар, во кој, во касарните имало

---

¹²¹ Влада Станојевиќ, *Пегави тифус у српској војсци 1914–1915.*, *Наше ратносанитетско искуство*, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 329–350.

¹²² M.R.Tadic, *Preventivni rad u srpskoj vojsci od 1804-1919*, Zbornik radova XV Naucnog sastanka NDZIZKJ, Beograd, 1966, 108.

650 заболени војници и дека болеста била внесена од Албанија.¹²³

Во текот на епидемијата од дамчест тифус дневно се разболувале 2.500 луѓе со смртност и до 70%. Според тогашните проценки, од пегав тифус заболеле 500-600 илјади а починале 135.000 од кои 30-35.000 војници и 122 лекари.¹²⁴

Сл. 8 Сестра од санитарските мисии на терен

---

¹²³КостаТодоровић, *Успомене на епидемију пегавца из 1914–1915.године*, Зборник оснивачке скупштине Југословенског друштва заисторију медицине, фармације и ветерине, Београд, 1957, 138.

¹²⁴Д-р Сава Поповиќ, *Моје ратне успомене* (ракопис), Архив СЛД, Белград.

Повеќе години Битола и другите македонски градови живееле во услови на постојани бомбардирања, урнатини, пожари, болести, епидемии, глад и смрт. Самиот град бил претворен во огромна болница односно, „најголем санитарски центар“ од причини што во постојаната воена болница и во резервните болници во градот и околината биле сместени 4.116 ранети и болни¹²⁵. Во почетокот на февруари 1915 год. за директор на Општинската болница „Благовештение“ бил поставен битолчанецот д-р Михаил Креаста, а на предлог на д-р Анастас Христиди, шеф на хируршкото одделение на болницата, за помошник во ова одделение, бил примен аптекарот Сотир Греку. Во градот се чувствувал голем недостиг од лекари. Причина за тоа било што дел од лекарите биле мобилизирани во воениот санитар, голем дел од нив настрадал во катастрофалните епидемии, а помал дел биле депортирани од страна на бугарските власти или пак самите го напуштиле градот. На молба на пелагонискиот митрополит, дека е неопходно потребно управникот на грчката болница во Битола да остане на своето работно место додека трае епидемијата, српските власти му ја одложиле мобилизацијата на д-р Креаста.¹²⁶

---

¹²⁵Трајче Грујоски, *Битола-монографија*, док. дисер., Битола, 1971, 62.

¹²⁶ДИА, Скопје, фонд: *Грчка пелагониска митрополија*, док. АЕ 13, лист 1 од 25.02.1915.

Македонските лекари во голем број биле активно вклучени во санитетската борба со заразните болести во епидемски размери. Само во Битола, верноста на својата професија ја платиле со живот повеќе од 10 битолски лекари. За многу кусо време Битола остала без своите искусни лекари: Ставро Нале, Аврам Балабан, Александар Протик, Тома Абраши, Димитрие Војнидис, Јован Димитријадис, Михаил Замаули, Пападимитриу, Ѓоко Поповиќ, Ѓеорѓи Чкатров, Илија Палигориќ (Палигора), Манојло Папа Манојловиќ, Димитар Нака и др.¹²⁷

---

¹²⁷ „Поменик погинулим и помрлим лекарима и медицинарима у ратовима 1912-1918“, Београд, 1922, 116, 128.

Странски санитарски мисии што ја спасија Македонија 1914- 1915

Потресните вести за несреќата што се случувала во Македонија го обиколиле целиот свет. Апелите за помош пристигнале речиси до сите континенти. Светската солидарност не изостанала. Од крајот на 1914 год. започнала да пристигнува помош во медицински персонал, лекови, храна. Стотици лекари, медицински сестри и хуманитарни работници, од чисто хумани побуди, се упатиле во Србија односно, Македонија. Дотогаш во историјата, таква и во таков обем хуманитарна помош никогаш и никаде не била испратена. Припадниците на странските медицински мисии тргнале во неизвесност, доаѓајќи во воено разоренета Македонија во која коселе епидемиите од заразни болести.

Пристигнувале од целиот свет дури и од прекуокеанските земји. Не ги обесхрабрил ни гладот, ни студот, ниту опасноста и самите да бидат жртви на епидемијата. Многумина од нив и никогаш не се вратиле назад.

Прва, од сите доброволни санитарски мисии, пристигнала санитарската мисија на рускиот Црвен крст на чело со д-р Софотеров која пристигнала во половината на септември 1914 година. Во состав на

оваа мисија биле и лекарите д-р Спаски, д-р Сичов, д-р Семјаников, д-р Срзентич и д-р Марциновски.

Велика Британија била исто така меѓу првите земји кои упатиле добротворни медицински мисии. Британските медицински мисии се издвојувале од останатите по тоа што во нив најголемиот број биле жени – лекари, медицински сестри, болничарки, возачи и административен персонал. Најистакнатите меѓу нив биле единиците на „Болницата на Шкотските жени“ (SWH) и единиците испратени од Српскиот потпорен фонд (СПФ). Централна личност во организацијата на санитетската помош била благородната Леди Пеџет. Овие две организации успеале во своите мисии да привлечат на доброволна работа повеќе лекари и болничарки и да соберат голем број на средства и санитетски материјал.

Првата мисија пристигнала во октомври 1914 година. Самопрегорните лекари од Мисијата на шкотските жени, претседателката леди Каудри, д-р Елси Инглис, д-р Емсли Хатон, одиграле одлучувачка улога во спречувањето на епидемијата од тифус. Дури д-р Елси Инглис, пружајќи ја својата несебична помош на војската и населението и самата се разболела од тифус, од што во ноември 1917 год. починала. Тифусот не го поштедил и братучедот на Леди Пеџет, Ричард Чичестер, секретар на мисијата кој починал во јули 1915 год. Бил погребан во Скопје со највисоки почести.

Сл.9 Операциона сала во Скопје, 1916 год.

Во мисијата на шкотските жени влегувале и припаднички од далената Австралија меѓу кои и Агнес Бенет чиј светол лик посебно го опишала писателката Стела Френклин, која во тоа време работела како помошна готвачка во болницата на шкотските жени.

Покрај тоа и владата на Британија во февруари 1915 година, ја упатила својата официјална воена мисија составена од 22 санитарски поручници: меѓу нив санитарскиот капетан, бактериологот д-р Топлеј, санитарскиот мајор епидемиологот д-р Стамерс и санитарскиот полковник инфектологот д-р Вилијам Хантер, шеф на мисијата.

Тие дошле со специјална задача, не да се занимаваат со лекување на болните, туку да изготват

превентивен план со кој ќе го запрат натамошното ширење на болеста.

Исто така била формирана врховна лекарска комисија за организирана борба во спречување на епидемијата. Неа ја сочинувале: началникот на граѓанскиот санитет д-р Мита Николиќ, воениот лекар, половникот д-р Сондермајер, полковникот д-р Карановиќ, американецот д-р Ричард Стронг и русинот д-р Софотеров. Тие практично биле организатори на санитетот во Македонија.

Кон крајот на јануари пристигнала и Француската лекарска мисија што ја предводел полковникот д-р Жобер која била најбројна (имала околу 100 лекари), се занимавала исклучиво со лекување на заболените.

Во таква епидемиолошка ситуација, било од особена важност, да се преземат санитетски мерки кои ќе бидат усмерени кон сузбивање на епидемијата. Официјалната воено-санитетска мисија на Британската влада, на чело со полковникот Хантер, запознавајќи се со епидемиолошката ситуација во армијата, „болниците“ и народот укажал на потребата да се промени дотогашната тактика на борба против „пегавецот и рекурентот. Не со лекување, како дотогаш, туку со спречување на ширењето на болеста, со превентивни мерки.

Според оценката на д-р Хантер, епидемијата на пегав тифус 1914 год. и 1915 год. со

заstraшувачки размери, ја достигнала својата кулминација во февруари и март 1915 година.

Додека, членовите на останатите мисии, особено руската и француската, учествувале во лекувањето на заболените, Британската мисија, организирала планска работа исклучиво за запирање на епидемијата. За таа цел д-р Хантер изготвил превентивен план составен од 9 точки, д-р Стамерс конструирал импровизиран барел-дезинфектор¹²⁸, што за приликите од тоа време бил евтин и лесен, и можел да се изработи во секој град и село, дури и во секое домаќинство, а се покажал многу ефикасен.

На тој начин, со здружени сили на народот, власта, војската и санитетот, била извојувана епидемиолошка победа над тифусот. Всушност со истиот народ и војска, во исти услови, со наполно нова концепција на борба, епидемиолошкиот пораз прераснал во победа. Мисијата се придржувала на инструкциите да не се впушта во болничка работа, туку веднаш по проценката на епидемиолошката ситуација, да направи дефинитивна програма за

---

¹²⁸ Во недостиг на пропишаните дезинфекциони апарати на пареа за депидикација (уништување на вошките), британскиот доброволец, д-р Стамерс, санитетски мајор-епидемиолог, конструирал импровизиран апарат, познат како „српско буре“а во Втората светска војна како „партизанско буре“, кој се покажал како многу ефикасен. Со помош на него, 1915 година вошките биле уништени и епидемијата од „пегавец“ запрена. Тоа било обично буре со продупчено дно, поставено над казан со зовриена вода. На тој начин пареата ги уништувала вошките на алиштата и постелнината.

противепидемиска борба меѓу војската и народот. Важна улога во запирањето на епидемијата, меѓу војската и населението, имала здравствено-воспитната работа. По препорака на англиската мисија било побарано „секој човек и жена од Кралството Србија, да помогнат во војната против епидемиите“. Преку 40.000 воени заробеници биле распоредени како неопходно потребна работна сила, по должина на сите железнички пруги дури до Битола и Гевгелија.¹²⁹

Од друга страна, членовите на мисиите и останатите хуманитарни работници, иако тоа не им било задача, пишувале статии за водечките листови во своите земји, писма, па и книги, посветени на нивниот престој во Србија / Македонија за најкритичните моменти за време на епидемијата од тифусна треска.

Американскиот новинар, социјалист и левичар „Џон Рид“¹³⁰, бил дописник од Европа, за њујоршкиот

---

¹²⁹Hunter W. *The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915, Their Origin, Course and Preventive Measures employed for their Arrest, Proceeding of the Royal Societa of Medicine*, 1919, Vol. XIII, 30–158.

¹³⁰Џон Рид (1887-1922), роден во Портланд (во Орегон) во семејство на идустријалци. Дипломирал на Харвард 1911 година. Живеел во Њујорк каде бил новинар и пишувал поезија. Патувал по Европа, бил активен во синдикалните движења. Во 1913 година престојувал во редовите на армијата на Панчо Вила како воен известувач за револуцијата во Мексико. За време на епидемијата од дамчест тифус 1915 год. ги обиколувал болниците и болните од тифус во Македонија и Кралството Србија, и за тоа ја известувал светската јавност. Своите
92

„The Metropolitan Magazine“. Во август 1915 година, заедно со својот сопатник, сликарот и илустратор Борман Робинсон, објавил репортажа во која се зборува за Србија / Македонија како „земја на смртта“. Џон Рид пишувал за драматичните случувања во февруари 1915 год. кога било ужасно, мноштво ранети и стотици заболени биле на умирање, во делириум, лежеле во калта по улиците кои биле исполнети со воловски коли, каде поради недостиг од болници лежеле ранети со скршеници, со тешки рани на главата и стомакот, со гангрена на обете сопала и смрзнатини изложени на ледениот дожд и мраз. Внатре меѓу болничките зидови било уште полошо. На подот биле распослани ќебиња на кои, збиени еден до друг, лежеле тешко ранети покрај болните од „пегавец“, а некои меѓу нив биле и мртви. Завоите им биле нечисти, со денови не биле менувани. Немало ниту најосновен болнички материјал, завои, инструменти, постели и постелнина, лекови и анестетици. Во април 1915 год. тие биле сведоци дека 100.000 луѓе заболеле од пегав тифус и дека секој ден умирале по 1.000. На лице место се увериле како „пегавецот“ ги коси и странските санитетски мисии, дека српскиот лекарски кадар бил десеткуван, лекарите и болничарите страдале во борбите или од заразни

спомени за тоа време ги објавил во неговата книга „Војната во Србија 1915“. Починал 1922 година во Советскиот сојуз како поборник на Октомвриската револуција.

болести, починале 200 српски лекари, од 400 колку имало на почетокот на војната. Фабриците, магацините, касарните, училиштата и манастирите биле претворани во болници и прифатилишта за ранетите. Всушност цела Македонија била една голема болница. Од оваа болест, што ја пренесуваат вошките, починал д-р Барабошкин кој според нив, бил првата жртва на „пегавецот“ во странските мисии. Исто така починале и 50 свештеници кои според христијанскиот обичај, пред смртта ги причестувале тешко болните.¹³¹

Во почетокот на април 1915 год. Рокфелеровата фондација од САД и Американскиот Црвен крст упатиле екипа од десетина лекари на чело со д-р Ричард Стронг, директор на Институтот за тропски болести при Медицинскиот факултет, професор по хигиена на Универзитетот во Харвард, одличен организатор на санитетската служба во Македонија 1912-1913 год. кој веќе имал искуство во искоренувањето и запирањето на тропските болести. Во неговата мисија бил и д-р Ханс Цинзер, подоцна прочуен рикетиолог¹³².

---

¹³¹ Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње: Обод, 1975; Hirszfeld L. *Историја мога живота*. Српска књижевна заедница, књига 377, Београд, 1962, 50–94.

¹³² Бактериолог, специјалист за микроорганизмите рикетија. *Rickettsia prowazekii*, предизвикувач на епидемскиот дамчест тифус, опасна, акутна и тешка инфективна болест, се пренесува од човек на човек само со посредство белата вошка (*Pediculus humanis corporis*) која живее на човечкото тело.

Д-р Стронг иницирал формирање на Меѓународен одбор за воведување на санитарни мерки за запирање на заразата.

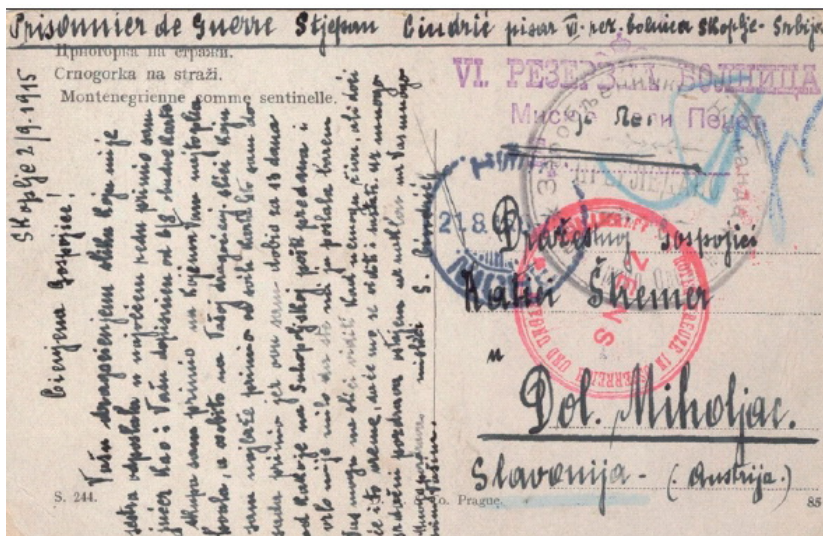
Медицинските мисии на Српскиот Потпорен Фонд (СПФ) под управа на Леди Пеџет¹³³ пружале огромна помош на населението и војската во време на тифусната епидемија 1915 година.

Во средината на ноември 1914 година, Првата единица на СПФ, под управа на леди Лејла Пеџет, пристигнала во Скопје. Таму ја чекале драматични случувања. Воената болница во Скопје била сместена во нечисти и загушливи простории, била преполна со болни и ранети. Веднаш по доаѓањето таа организирала чистење на просториите и нивна дезинфекција а потоа целата екипа се зафатила со прифаќање на ранетите кои пристигнувале од сите страни. Сите ранети биле на носила во страшно запуштена состојба, нечисти и премногу исцрпени.

---

¹³³ Лејла-Леди Пеџет, (1881-1958) сопруга на Сер Ралф Пеџет, британски дипломат, пратеник на Велика Британија во Белград (1910-1913), кој во текот на Првата светска војна, 1915 год. кога повторно се вратил бил комесар на сите британски мисии во Кралството Србија. Леди Пеџет отворила неколку болници во Македонија од кои четири во Скопје уште во Првата балканска војна 1912 год. Работела деноноќно како доброволна болничарка помагајќи им на болните. Основала во Лондон „Српски потпорен фонд“ од каде црпела финансии за санитетски материјал и лекови. Работела во многу тешки услови па и самата ги преболедувала колерата и тифусот. Во време на првата светска војна одбила да ги евакуира болниците со ранетите и болните од заразни болести по што на 22 октомври 1915 год. со доаѓањето на бугарската војска, до репатриацијата работела како воен заробеник.

Могумина со месеци не биле преслечани а раните со денови не им биле преврзувани кај некои и по цел месец.¹³⁴

Сл. 10 Картичка со печат со административна марка на VI. Резервна болница Мисија на Леџи Пеџет

Првата единица на СПФ со 270 постели комплетно опремена за хирургија пристигнала во Скопје на 17 ноември 1914 год. Истата била под раководство на вишиот хирург д-р Џејмс Морисон од кралската болница во Бирминген и професор по судска медицина на Медицинскиот факултет при Универзитетот во истоимениот град, Со него биле

¹³⁴ J. Anderson, *Typhus fever. (Its Etiology and the Methods of its Prevention)* U: Burke C. Commentary. Public Health Reports, 2006, 121.

уште 4 хирурзи: д-р Волтер Причард Итон, д-р Нобел, д-р Елиот и д-р Гвини Меитленд, директор на тифусната колонија, која ја презел организацијата и раководството на VI резервна боница за болните од тифус.

Во болницата главна медицинска сестра била Л.Бол со тим од сестри Аткинсон, Барлоу, Булок, Колдоу, Кромблехолм, Колеман, Егертон, Греј, Хадсон, Џонсон, Лин Џонс, Леверсон, Мелис, Мансел, Ман, О Нил, Персонс, Пол Грин, Ронкин, Раунд, Робиншоу, Шарпин, Скерчли, Скамел, Валис, Маил Вилмонд и 2 милосрдни сестри од Данска Гравсен и Вифстренд.

Сл.11 VI Резервна болница на Леди Пеџет во Скопје

Во време на големата епидемија од дамчест тифус, во Скопје работеле 6 болници кои биле преполни со болни кои се примале и дење и ноќе. Иако болницата при своето основање била наменета за хирургија многу бргу била поделена на хирушко одделение и болница за лекување на болни од дамчест тифус. Со доаѓањето на мисијата на Леди Пеџет капацитетите за прием на болни биле зголемени. Во болницата биле примани подеднакво ранети војници и локално население заболени од тифус и други заразни заболувања. Во јануари 1915 година во болницата на Леди Пеџет во Скопје во време на големата епидемија на дамчест тифус имало 600 пациенти, меѓу нив и самата Леди Пеџет и 16 членови од нејзината медицинска екипа.

Поради тоа што оваа единица, единствена во целата земја, имала исправен рендгенов апарат, им пристигале болни од другите болници, што за нив преморени и исцрпени од работа, било дополнително оптоварување. Покрај нивната напорна работа во воената болница, поради тоа што во Скопје не работела ниту една граѓанска здравствена установа, мисијата на проф. д-р Морисон, била принудена да отвори амбуланта за лекување на цивилното население.

Пред да букне епидемијата од дамчест тифус во исто време во целата земја, тие покрај ранетите лекувале и негувале болни од заразни болести, дизентерија, стомашен тифус, повратна треска,

тетанус и „пегавец“. На многумина, и покрај нивниот труд, не можело да им се помогне, па стапката на смртност на почетокот била многу висока. За да обезбеди персонал за тифусарите, Леди Пеџет ги ангажирала австриските воени заробеници кои го прележале „пегавецот“ и биле способни да помогнат. Да не биле тие таму во тој момент ситуацијата ќе била далеку полоша.

Ситуацијата по ништо не се разликувала, ниту била помалку драматична, од онаа што владеела по другите македонски градови. Таа влегла во критична фаза во март 1915 година кога на персоналот од нивната мисија му било најтешко. Поради дамчест тифус 90% од персоналот биле исфрлени од строј, вклучувајќи ги и Леди Пеџет и д-р Морисон.

Епидемијата наскоро достигнала застрашувачки размери. Го зафатила цело Скопје не заобиколувајќи ниту една санитетска единица, импровизирана болница или касарна.

Кога на 8 март Леди Пеџет паднала во постела, на нозе биле само две медицински сестри- Ишервуд и Флора Скот, а на 17 март и сестра Ишервуд заболела од тифус. Цели 48 часа под температура од преку 40 степени, се лекувала сама како знаела и умееа затоа што нејзината колешка, сестра Флора Скот водеа грижа за 300 тешко болни. Леди Пеџет и д-р Кобел за тоа време лежеле во бунило. На 24 март во одделението за тифус напомош биле испратени 4 сестри од единицата на Вимборн. Тоа навистина

било големо олеснување за сестра Флора Скот која работела потполно сама со еден болничар австриски заробеник. За среќа Леди Пеџет и лекарите од нејзината единица го преболедувале тифусот и набргу се вратиле на работа.

Сл. 12 *Леди Пеџет*

Извештајот на Леди Пеџет¹³⁵ е исто така потресно сведоштво за судбината на народот во Македонија, во време на тифусната епидемија. Еве што вели таа на едно место: „Студот стануваше се посилен, а снегот подебел. Но тоа некако не спаси од понатамошното ширење на инфекциите. Стотици незакопани коњи, мазги, волови и биволи лежеа расфрлани пред

болниците, најверојатно убиени во пукотниците, сурии разбеснети кучиња и гаврани кинеа парчиња од нив. Истото се случуваше и со лешевите на војниците и другите цивилни лица. Немаше кој да ги закопа и така остануваа таму каде што се нашле. Малкумина останаа да се грижат за живите, а умрените и не доаѓаа на ред. Смрадот беше

---

¹³⁵Владимир Цветковски, *Извештајот на Леди Пеџет*, сп. Историја бр. 1/2, Скопје, 1982, 203-206.

ужасен но со време сетилата ни станаа толку тапи што почнавме да не го чувствуваме сиот тој трулеж“.

Има секавања од стари штипјани кои ја преживеале трагедијата а денес не се повеќе живи, во кои тие го потврдуваат тоа што го пишува Леди Пеџет во својот рапорт, дека кучињата по градските улици и по патиштата надвор од градовите скокале врз луѓето настрвени од јадење на човечко месо¹³⁶. Тие станале вистинска опасност по животот на населението поради што луѓето долго време потоа, со страв се движеле по улиците.

Во САД слична акција на собирање на доброволна помош водела и сопругата на српскиот амбасадор во Вашингтон, американката Мабел Данлоп Грујиќ, која сите ја викале мама Грујиќ. Оваа благородна жена филантроп, целото свое богатство го вложила во спречување на тифусната треска во Македонија

Нешто слично направил и Џон Фротингхам¹³⁷ заедно со неговата сестра Елизабета и

---

¹³⁶ **Мита Јанева Спасова**, родена 1882, секавање запишано 1970 год. Според неа кучињата толку биле агресивни што не правеле разлика меѓу мртви и живи туку напаѓале и кинеле меса од минувачите.

Петре Шестаков, роден 1894 лично сведоштво дека враќајќи се од Пазар од Св. Николе одвај се спасил од кучињата кои настрвени му се нафрлиле.

¹³⁷ **Ѓорѓи Чакарјаневски**, **Тодор Чепреганов**, *Добротворната мисија на Јелена Лозаниќ- Фротингхам во*

сопругата Јелена Лозаниќ, ќерка на Симо Лозаниќ, српски академик и универзитетски професор. Есента 1914 донеле во Скопје, како свој личен подарок, модерно опремена хируршка болница со 200 постели и персонал, санитарски материјал и лекови.

Впечатливи се и заложбите и помошта на д-р Рајан, шеф на Американскиот Црвен крст и на лекарите со срца на херои кои пристигнале од далечниот прекуокеански Торонто, Монтрал и уште подалечниот Ванкувар. Ги викале едноставно англичани. Меѓу тие благородни луѓе се наоѓал и д-р Хауард Грин Бари, еден од првите храбри канадски доброволци, заедно со д-р Мејкланд и д-р Кнобел од Мисијата на Леди Пеџет. Тој бил шеф на хируршкото одделение на болницата на британскиот Црвен крст во Скопје 1914, а за време на епидемијата вовел оригинални методи за изолација и лекување.¹³⁸

Во историјата на здравството 1915 година ќе остане значајна по сообраќајниот санитарет. Голема помош пружале санитарските автоколони. Голем дел од нив биле англиски и со нив прететежно ракувале жени. Шеф на санитарскиот сообраќај на II Армија била уважената госпоѓа мис Робертсон, припадничка на Мисијата на шкотските жени која сообраќала на реонот Добро Поле – Кавадарци - Штип. Според извештајот на мис Робертсон, таа и нејзината

Првата светска војна, Зборник на трудови од Трет Македонски конгрес за историја на медицината, Штип, 2008, 187-192.

¹³⁸ В. Кујунџиќ, *Пегави тифус*, Здравље, 1913, VIII, 65–

колешка мис Листер, цели пет дена немале време ни за ручек, ни за вечера, ни за одмор, ни за сон.¹³⁹

Чудна и романтична е животната сторија на д-р Јоханесен Јохансен, пипадник на Данскиот санитет, која започнува на делечниот остров (Исланд) од крајниот европски север и завршува во Македонија. Дошол да помогне со своето лекарско искуство за време на тифусниот кошмар, се оженил во Штип и никогаш повеќе не се вратил дома.¹⁴⁰

Слика за времето и условите во кои царувала тифусната епидемија наоѓаме во публикуваниот извештај на д-р Ричрд Стронг, професор по хигиена Харвардскиот Медицински факултет, санитетски организатор во Македонија во 1915 година. Своето доживување и впечатоците од она што се случувало во Македонија го опишал вака: „Се сеќавам, по моето доаѓање при посетата на една од првите болници најдов шест од вкупно седумте лекари заболени од тифус. Толку очевидно недостасуваа болници. Очекував да најдам по еден пациент на кревет, но таму не само креветите, туку и подовите беа покриени со болни, ги имаше дури и под креветите, па и по дворовите. Условите во овие болници не можеа да бидат полоши одколку што беа. Немаше

---

¹³⁹В. Кујунџиќ, *Пегави тифус у Битољу*, Здравље, 1913, V, 136–40.

¹⁴⁰Елена Јосимовска, *Осврт на повоените прилики во Струмица и новата организација на медицинска служба во периодот 1918-1941*, в. Наше здравје, 2002, бр.6, стр. 33, Срумица.

воопшто никакви санитарни и други услови за болните, постелнината и облеката беа крајно нечисти, немаше сестри и болничари, болните или беа препуштени самите на себе или за нив се грижеа неколку австриски заробеници кои никој не ги контролираше во работата. Најлошото од се беше тоа што во време на врвот на епидемијата болните во болницата не добивва никаква помош или внимание, едноставно поради тоа што немаше кој тоа да го прави. Во така невозможни услови природно е дека смртноста ќе биде голема, изнесуваше дури и до 70%. Во неколку болници условите беа толку лоши што умрените по неколку дена лежеа заедно со живите.“

Во истиот извештај д-р Стронг пишува за сер Томас Липтон, за кого вели дека направил толку многу за тој намачен народ, помагајќи му и изложувајќи си го притоа и сопствениот живот и здравје. Работејќи повеќе месеци, и самиот го преболедувал тифусот.

Условите и доживувањето што ги опишува сер Томас Липтон ја зголемуваат трагичноста на судбината што го снашла народот во Македонија . На едно место тој вели: ... „Јас среќавав по селските патишта болни луѓе од тифус како ползат на патот кон болницата. Некои беа носени во воловски коли. Среќавав жени или деца како ги водат воловите додека во колата лежат болни во бунило од тртеска. Ретко се наоѓаше по некој човек што беше во состојба

да ископа гроб за умрените. Обично мртвите остануваа да се распаѓаат по патиштата. Болните пак, во болницата или домовите лежеа без ќебиња и покривки, облечени во облеката со која поминале со месеци полна со гниди и вошки.“¹⁴¹

Неговата слика за смртта на д-р Џемс Донели-жртва на епидемијата е ужасна: д-р Џемс Донели, вели тој, дојде од САД со шест лекари 12 медицински сестри. По кусо време, кога го посетив, сите 6 лекари 9 медицински сестри веќе беа болни од тифус. Д-р Џемс Донели борејќи се со тифусниот порој се разболе и почина во болницата во Гевгелија. Тој е еден од најголемите херои на војната.¹⁴²

Истакнатиот англиски писател и медицинар д-р Џонстон Амбрахам во својата книга, „Мојот балкански дневник“ и повеќе скратени верзии во разни публикации, ја дава тмурната, кошмарна слика на инвазијата од тифусна треска и тешкотиите за работа на болниците и санитетските единици во Македонија 1914-1915 година. „Мисијата на Британскиот Црвен крст што ја водеше д-р Грин Бари, вели тој, беше сместена во 3 големи згради кои порано беа складиште за тутун. Бевме 6 лекари и 12 болничарки, за кратко време 4 од нив починаа од тифус, а одвај останаа живи д-р Банбоу, д-р Холмс и д-р Естер Кадиш, руска еврејка која исто така беше во нашата

---

¹⁴¹Strong R. et all. *Typhus Fever with Particular Reference to the Serbian Epidemic*. Cambridge, Harvard Univ. Press, 1920, 3-17.

¹⁴²Исто таму

екипа. Во некогашната Руската болница т.н. Полумесечена починаа двајца грчки лекари, а многу тешко се разболе и одвај преживеа истакнатиот лондонски кардиолог д-р Мун кој раководеше со оваа болница. Голема помош ни пружи Леди Пеџет кога ни стави на располагање поголем број искусни сестри за тифусни болни меѓу кои сестра Фрај“.

Со цел за организирано запирање на епидемијата од тифус и останатите инфективни заболувања во Скопје, во февруари 1915 година бил формиран локален Одбор за борба против епидемијата. Членови на овој Одбор биле: активниот санитетски полковник д-р Милан Жераиќ, активниот санитетски мајор д-р Милутин Живковиќ, резервниот санитетски мајор д-р Михајло Шушкаловиќ и канадскиот лекар д-р Хауард Грин Бери, претставник на англиската санитетска мисија во Скопје. Одборот предложил итни мерки за запирање на епидемијата во Скопје и околината: изолација на заболените, отворање на 2 зарани болници, 15 изолациони бараки за скопскиот гарнизон и 28 бараки за Охрид, Прилеп и другите градови кои припаѓале во т.н. „нови области“.

Во Скопје како главен воен и административен центар на 20 ноември 1914 година паралелно работела и болница на британскиот црвен крст. Недостатокот од специјалисти епидемиолози и инфектолози ја принудил Леди Пеџет да побара медицински персонал за лекување на инфективни

болести. Со VI резервна болница за тифус раководел д-р Гвини Меитленд. За работата на оваа резерва болница тој запишал: „ од 1 март до крајот на април 1915 година низ нашите раце поминаа 1800 заболени од дамчест тифус. Невозможно е да се направи било каква точна проценка за смртноста и траењето на епидемијата затоа што болницата сериозно беше хендикипирана со недостаток на сестри и болнички персонал. Меѓу локалните лекари имаше така голема смртност што општото раководство во болницата за тифус беше препуштено речиси во целост во рацете на болничарите“. ¹⁴³

До половината на декември 1915 година во болницата на Леди Пеџет имало 3117 болни а два дена подоцна 3371, а за неколку дена бројката се искачила над 4000 луѓе. ¹⁴⁴

За потребите на цивилното население, кое инаку било без медицинска помош, болницата на Леди Пеџет отворила диспанзер во градот. Двајца лекари претпладне прегледувале пациенти во диспанзерот а попладне вршеле домашни посети кај потешко болните и прегледи на затвореници во касарните.

---

¹⁴³Dr T. Gwynne Maitland, The Typhus Epidemic in Serbia, the British Journal of Nursing, Avgust 28, 1915, 167-168.

¹⁴⁴Anne Powell, Women in the War Zone, The History Press, the Great Briain, 2009, 199-206.

Сл. 13 Картичка испратена до болницата на Леди Вимборн во Скопје

Втората единица СПФ во Скопје пристигнала на 13 февруари 1915 година како засилување на првата болница под име Корнелија Вимборн¹⁴⁵ која финансиски го потпомогнала нејзиното основање. Како подарок од британската влада покрај опрема и санитарски материјал, таа донирала 50.000 франка и свои лични средства од 30.000 франка. Во Скопје дошла со цел да и помогне на единицата на Леди

¹⁴⁵ Леди Корнелија Вимборн, (Lady Cornelia Wimborne) сопруга на првиот Барон Вимборн, родена тетка на Винстон Черчил и блиска роднина на ирскиот вицекрал. Поради исклучително строгите барања за сместување на болницата, високите плати за поедини членови, понудата за единицата на Леди Вимборн не била најповолна, но Никола Пашиќ сметал дека треба да се прифати од политички причини.

Пеџет во борбата со епидемијата.¹⁴⁶ Единицата составена од 46 члена, со капацитет од 150 болнички постели била сместена во зградата, во која претходно работела грчката единица на црвениот крст. По пристигнувањето во Скопје оваа единица и помогнала на првата каде една медицинска сестра (Флора Скот) сама негувала 300 пациенти, затоа што 16 члена од персоналот биле болни од тифус. Покрај административниот управник на втората единица д-р Греем, некогашен директор на јавното здравје во Египет, единицата имала 3 хирурга: главниот хирург д-р Едмунд Џонс, д-р Ленселот Ворд и д-р Артур Синклер, доктор на медицински науки, хирург и професор во Единбург, еден од пионерите на британската офтамологија и двајца лекари-полковник д-р Мичинер и д-р Берлингхем Смит. За епидемиологија и бактериологија била ангажирана д-р Елси Делиел. Главна медицинска сестра на „Единицата Леди Корнелија Вимборн“ била Евелина Робертс со тим од медицински сестри: М.Г. Дејвис, Елеонор Дејвис, Аткинсон, Бишоп, Фрост, Синклер, давидсон, Скечли и Томсон. Од другиот персонал од оваа болница имало аптекар, 9 болничарки, 12 болничари и друг помошен персонал.¹⁴⁷

---

¹⁴⁶С. Кљакић, *Писмо леди Пеџет у „Политици“*. Политика2008,104 (34003), 7.; Жарко Вуковић, *Савезничке медицинске мисије у Србији1915*, Београд, 2004, 76.; Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915–1918*, Београд, Народна књига,1986, 17-23.

¹⁴⁷Dr T. Gwynne Maitland, цит. дело

Во април 1915 год. пристигнала и трета единица на СПФ под водство на госпоѓата Мејбл Сент Клер. Таа со себе донела извонредно добро опремена болница со 60 шатори која наликувала на мало градче. Покрај шатори болницата била опремена со 300 постели, постелнина, ќебиња, големо количество на лекови, санитарски материјал, апарати за дезинфекција, подвижни бањи и тоалети, комплетна кујнска опрема и неколку амбулантни возила.

Мејбл Сент Клер останала запаметена по тоа што иницирала отварање на низа друмски диспанзери низ цела Македонија, со цел да се пружа медицинска помош на населението и подобра контрола на ширењето на заразните болести.¹⁴⁸

Овде секако неизоставно треба да се спомене книгата на Моника Крипнер под наслов „Силата на милосрдие“ напишана во спомен на учеството на жените во Првата светска војна, поточно нивната работа за време на тифусната епидемија.¹⁴⁹

Инаку на оваа тема британската телевизија ББС има снимено документарен филм кој беше емитуван во веќе денес далечната 1965 годуна, во која покрај документите, своите спомени ги презентирале и 4 преживевани учеснички од добротворните мисии. Најзначајното место во филмот и припаѓало на д-р

---

¹⁴⁸ Жарко Вуковиќ, *Савезничке медицинске мисије у Србији 1915*, цит. дело.

¹⁴⁹ Monica Krippner, *The quality of Mercy*, London, 1980, 15-

Кетрин Макфејл, Дороти Нухејл, Франческа Вилсон и Ана Христиќ, ќерка на српскиот дипломат во Лондон. Интересен е написот на д-р Макфејл за напорите што ги правеле за спас на животите на заболените колешки. “Поради тоа што немаше доволно персонал, ги повикувавме сетрите да ни помогнат. Меѓу нив прва беше малата сестра Лујза Џордан од Глазгов и уште една. Тие ја негуваа, но таа сепак почина. Погребана е со сите воени почести. Меѓутоа следната недела почина и малата сестра Џордан. Потоа се разболе мисис Мејл Фрејзер, возач на нашата единствена амбулантна кола. Подоцна почина д-р Кампбел, која една недела пред тоа во нашето превијалиште ме праша: Ме интересира кого од нас ќе погребуваме следната недела, зашто секоја недела имавме по еден погреб во нашата мисија.”¹⁵⁰

Интересно е да се спомене дневникот на починатиот д-р Живоин Влајиќ, поточно последната негова своерачна забелешка „... Малаксувам, би сакал кога би можел да си легнам, но како кога неможам, толку многу очи се вперени во мене... сите бараат да им помогнам ... морам да им помогнам, морам да најдам сили, а господ нека мисли на мене ...”¹⁵¹

Или овој пример: На 26 јануари 1915 година д-р Милош Стефановиќ му одржал последен поздравен

---

¹⁵⁰ Исто таму

¹⁵¹ Коста Тодоровиќ, *Улога српског лекарског друштва и његових чланова у ослободилачким ратовима 1912-1914*, Белград, 1972, 131.

говор на својот колега д-р Сергеј Ивановиќ, а само 16 дена подоцна, на 11 февруари 1915 година починал и тој самиот. И така еден по еден само од Српскиот санитет епидемскиот оган на пегавецот проголта 87 лекари од Србија и Македонија и 25 од странските санитетски мисии.¹⁵²

Во Фељтонот на „Утрински Весник“- „Балканските и Првата светска војна најтрагично минато на македонскиот народ“ во 24-тото продолжение со наслов „Чумата што ја донеле војниците го сотре Гарниково“, авторот Виктор Цветановски ни го пренесува драматичното кажување на Ристо Ристов за чумата, како што го нарекува тој тифусот од 1915 год. „Од заразната клима се разнесе лоша болест низ селото. Немаше ден да помине, а да не умрат двајца-тројца. Поповите Јован и Петре не можеа да префтасаат со закопувањето. Имаше денови кога на гробиштата се изнесуваа по неколкумина. Луѓето бегаа од мртвите. Немаше кој да ги закопува., така остануваше повеќе дена каде што умрел. Не постоеше куќа од која немаше умрен човек. Селото се испусти. Се чинеше дека нема време за жалење на умрените. А болеста тепаше како далакот по стоката. Од неа немаше куртул. Таа цели соеви испусти, ги докусури, сè им затре, не остана ни коте ни дете.“¹⁵³

---

¹⁵²Д-р Сава Поповиќ, *Из мојих ратних успомена*, цит. дело.

¹⁵³Утрински весник бр. 2467, цит. дело.

И кога пожарот, со епидемијата на тифусот, веќе бил со тенденција на смирување, тоа сепак не било крај. За кусо време од стивнувањето на тифусната треска на повидок била нова епидемија. Кај војниците, на кои и онака повеќегодишниот живот во ровови им бил претежок, сега се вгнездила маларијата. Таа била од такви размери што поради болест на војниците, и од едната и од другата страна, биле запирани и воените операции.

Со заминувањето на српските власти од Македонија, кон крајот на октомври 1915 год. бугарската војска, по две години пауза, повторно ја вратила својата воено-полициска власт. Била издадена наредба од бугарските власти за евакуација на странските санитетски мисии. Поголем дел од нив одбиле да ја извршат наредбата, сепак, и најупорните, како Леди Пеџет и д-р Елси Инглис биле рапатрирани во Британија.

Како резултат на поразот на српската војска, на крајот на 1915 година, Бугарија ја поставила својата администрација на цела територија на Вардарска Македонија. Но, српската војска заедно со сојузниците, француската коњица и руската пешадија, на 4 Ноември 1916 година повторно влегла во Битола.¹⁵⁴ Тоа бил првиот „слободен“ град во Јужна Србија кој до крајот на војната бил центар на воените дејствија и се до 1918 година се наоѓал на првата

---

¹⁵⁴Видовдан, Илустрована историја српских ратова 1912-1918, Женева, 1918, 63.

борбена линија. Заземањето на Битола и смалувањето на дејноста на сите сојузнички војски, во текот на декември 1916 година преставувало вовед во долготрајната рововска војна, која траела скоро полни две години. Покрај тоа кон крајот на 1916 година, Бугарите го напуштиле градот интернирајќи повеќе видни граѓани меѓу кои и лекарите: д-р Анастас Христиди, д-р Нака, д-р Александар Дума, д-р Илија Аждари, Ѓеорѓи Чкатров, д-р Ангелаки Робе и аптекарите Ташко Филипов и Крсте Франгов.¹⁵⁵

Многу потресни сведоштва за Големата војна ни оставил д-р Рудолф Арчибалд Рајс, криминолог и експерт по меѓународно право од Швајцарија. Хроничарот на битолската воена трагедија во време на десетмесечното бомбардирање на Битола, запишал: на 13.12.1916. „Сега сум пред француската болница. Таа се иселува со голема брзина. Парчињата од гранати им пречеа на хирурзите во нивната работа, во операционата сала. Тие ќе се сместат во визбите на грчката болница (спитаљето), кои се засводени.

Влезот во оваа болница е полн со свет а неколку лица плачат“¹⁵⁶ Француската болница за која пишува д-р Рајс, била сместена во диспанзерот на милосрдните сестри, со убаво опремена хируршка сала во која деноноќно се работело.

---

¹⁵⁵ Српски извори 1913-1917, цит. дело. 362.

¹⁵⁶ Зденко Левентал, *Швајцарац на Кајмакчалану, Књига о д-р Рајсу*, Београд, 1984, 125.

По евакуацијата на француската болница, амбулантата на милосрдните сестри, како што пишувала сестрата Ремон, била наменета за граѓаните. Поради тоа што во Битола владеела хаотична ситуација на 26 декември 1916 год. сите милосрдни сестри го напуштиле градот што преставувало голема загуба за граѓаните.¹⁵⁷ Битола горела запалена од Германците пред нивното повлекување а Бугарите меѓу другото ги зеле сите кревети, маси и другиот инвентар од диспанзерот на милосрдните сестри.¹⁵⁸ Германските и бугарските единици, кои биле протерани од градот се утврдиле на височините на планината Баба, изложувајќи го градот на систематско и жестоко бомбардирање од германската артилерија, кое не престанало до крајот на војната. Јовановиќ, началникот на битолскиот округ, до Министерството за внатрешни работи, датирано на 5 март 1917 година, напишал „Господине министри, вчера за време на варварското бомбардирање на Битола бев сведок на грозоморната слика во овдешната граѓанска болница.....Градот беше бомбардиран со 2.000 гранати со отровни гасови, 50 лица умреа во агонија.“¹⁵⁹

---

¹⁵⁷ Ѓорѓи Димовски, *Писма (Документи) на француските католички мисионери во Битола*, 227.

¹⁵⁸ Исто таму, 191.

¹⁵⁹ Г. Тодоровски, *Српската реокупација на Битола и Битолско (1916-1917)*, Скопје, 2005, 117.

Сл.14 *Медицинска помош по малите населени места во 1917 година*

ЕПИДЕМИИТЕ НА „МАКЕДОНСКИОТ ФРОНТ“ 1916-1918

Маларијата 1916-1917

Маларијата со векови била присутна во Македонија особено по сливовите на поголемите реки. Во стручната литература познат е одделен ендемо-епидемиски вид наречен „македонска маларија“ За време на Првата светска војна и операциите на Македонскиот фронт, „македонската маларија“¹⁶⁰ непријатно ги изненадила воените и санитетските штабови на завојуваните страни, десеткувајќи ги масовно воените единици, заради што, полни две години ги спречила сите поголеми воени операции. Во текот на 1916-1918 год. илјадници војници, заради неа, биле исфрлени од борбените редови.

Во историјата на војувањето, имало многу примери кои зборуваат дека маларијата била од пресудно значење за исходот на воените операции. И големите армии предводени од знаменити војсководители понекогаш поради маларија биле принудени да се повлекуваат пред судирот со непријателот. Тоа било во време кога за етиологијата на маларијата и начинот на кој таа

---

¹⁶⁰ Енциклопедија, Лексикографски завод 5, Загреб, 1961, 21.

се ширела сеуште владееле нејасни и погрешни поими.¹⁶¹

Заразните болести одсекогаш биле неизбежни следбеници на војните, а жртвите од заразните болести често пати биле поголеми од жртвите на војната.

Огромните загуби од маларија во време на војните, пред воената медицина поставиле неодложна задача за решавање на проблемот со маларијата со цел да се заштитат трупите во време на војна. И не е случајно што првите итакнати научници во малариологијата биле токму воените лекари. Сепак во време на Првата светска војна, кога најважните елементи на малариологијата и ефективните мерки на противмаларичната заштита, биле воглавно познати, маларијата повторно и нанела страотен удар на превентивата на сите завојувани армии кои дејствувале на познатите хиперендемски маларични подрачја на балканскиот полуостров.

Во текот на војната, на Солунскиот фронт, се сретнале сите познати светски малариозии: Лаверан, Рос, браќата Сергент, Кастелани, Филеборн, Мартини, Дофлајн, Миленс и др. И покрај тоа армиите на фронтот многу пострадале од маларија.

---

¹⁶¹ Маларија била опишана уште пред повеќе од 3.000 години, но *plasmodiumot* како нејзин причинител, и комарецот како вектор (пренесувач) на болеста, биле идентификувани дури кон крајот на XIX век.

Сл.15 *Британски амбулантни возила на патиштата во
Македонија, 1916 година*

Санитетското раководство не ја сфатило сериозноста на ситуацијата и потребата од примена на предложените превентивни мерки (пред се борба против комарците), што ги дале експертите Рос и Лаверан укажувајќи навреме на опасноста што се заканува.

За сериозноста на ситуацијата предизвикана од маларија зборуваат и неколку покарактеристични примери: по добиената заповед за напад, командантот на француската армија се јавил до главниот командант на сојузничките трупи дека

целата негова армија е хоспитализирана поради маларија. Слична била и ситуацијата со британските трупи во периодот 1916-1918 кога 162.512 војници биле примени во болница поради маларија а сите останати губитоци изнесувале 23.732. Во пролета 1918 год. 25.000 британски војници биле вратени дома поради тешки последици од хронична маларија.¹⁶² Од маларија, на 24.07.1915 година во Гевгелија починал воениот лекар од српскиот санитет, д-р Аврам Винавер.¹⁶³

Сл.16 Диспанзер на Американскиот црвен крст во Битола

---

¹⁶²Проф. д-р Никтополијан Чернобузов, *Маларија*, Београд, 1949, 7-13.

¹⁶³Александар Недок, *Рад војносанитетске службе*, Београд, 2006, 376.

Во спомените на д-р Изабела Хатон, останало зачувано сеќавањето, како што самата вели „...еден смртоносен непријател 'москита'....кој правеше зли дела постојано преку летото и наесен, специјално преку ноќта. Од каснувањето на москита се создаваа отоци по телото. Многу села во долината на Струмица, Штип и Кочани беа маларични. Во време на војната кога трупите беа во постојано движење, а многу војници заразени со маларија, маларијата букна во цела Македонија. Колерата и маларијата ги носеа трупите.... имаше фатални случаи на церебрална¹⁶⁴ маларија како последица на блокирање на мозочните артерии, поради преголемиот број на маларични паразити во крвотокот....маларијата беснееше во време на роене на комарците кои ја инфицираа војската. Болеста не ги штедеше ни лекарите ниту другиот санитарски персонал.“¹⁶⁵

Од војската болестите редовно се пренесувале и меѓу населението што секако било проблем повеќе. Почнала да расте општата смртност кај децата, туберкулозата, „пегавецот“ и маларијата станале вообичаени болести.

Интересно е да се спомене активната на прочуениот малариолог, д-р Филеборн од германскиот воен санитар, кој 1916 год. ја

---

¹⁶⁴ Мозочна маларија.

¹⁶⁵ Леди Изабела Хатон, *Моје успомене са солунското фронтa 1916-1918*, Београд, 1971, 304.

организираше војската и населението како да се борат против маларијата. Неговата работа се сведувала пред сè на борба против леглата на анофелесот во околината на трупите и населбите покрај Брегалница, значи под најнеповолни услови. Имало случаи, кога со цел да се заштитат неговите војници од маларија, преку ноќта, тој се приближувал до непријателските ровови и ги прскал комарците за да не можат да дојдат во нивните ровови.

Д-р Филеборн го обучувал населението на кој начин се размножуваат анофелите. Тоа го правел на следниот начин: правел разни видови водени застои. Тоа било школско земјиште на кое д-р Филеборн ги подучувал војниците и населението кое многу страдало од маларија, поради оризните полиња кои биле најдобри гнезда за комарците. Браната што ја правел д-р Филеборн ја отворал во петок навечер се до понеделник наутро. За 48 часа водата истекувала, коритото се засушувало, а јајцата на комарците се уништувале и со тоа биле оневозможени да се размножуваат. Со помош на испитувањата на д-р Филеборн во Македонија имаме податок за тој период дека од вкупниот број маларичари 4/5 биле деца до 14 години.¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ Љ. Протић, *Маларија на Солунском фронту, Историја српског војног санитета, Наше ратно санитетско искуство*, Београд, 1924, 436-452.

Дека маларијата комплетно ги загрозувала животите на војниците и населението во Македонија за време на Првата светска војна свои согледувања дале д-р Рос, д-р Леверон и д-р Нохт во книгата „Маларијата во Европа“ од д-р Хакет асистент директор на Рокфелеровата Фондација.

Инаку, иако маларијата во Македонија со години наназад била ендемска болест со епидемски ерупции и морбидитет поголем од 80% во одделните маларични реони, во воените години достигнала застрашувачки размери со голема смртност кај детската популација.

Сл.17 Медицински сестри од Германскиот црвен крст, на работа на железничката станица во Скопје во време на Првата светска војна

Сл.18 *Медицински сестри од странските мисии
пружаат помош на пазарот во Скопје*

Шпанската треска (шпански грип) 1918-1919

На крајот на војните, после сите маки, страдања и епидемии како да не било доволно. Се појавила „непозната болест“ која формално букнала и меѓу војската и меѓу цивилното население. Заразна и многу пренослива со висока температура, болки во мускулите и зглобовите, кашлица и главоболка. Како ненадејна бура го обиколила целиот свет.

Санитетот морал да се соочи со еден од најтешките периоди во својата историја, со страшни последици од војната: опустошеност, хаотичност и безизлезност. Со уште една сурова зима која била на прагот. Луѓето умирале масовно од недостаток на медицинска нега, од глад и епидемиски болести, овој пат шпанскиот грип.

Медицинскиот научен назив „инфлуенца“ доаѓа од латинскиот збор *infuo* – влијание, а се верувало дека болеста доаѓа во зависност од атмосферските промени. Народот во тоа време ја нарекувал и „простинка“, во Македонија конкретно била позната и под името „испанска болест“.¹⁶⁷ Големите „поредушки“ или „поразии“ од типот пандемија, биле забележани уште во XIV век.¹⁶⁸ Во средината на XVIII век,

---

¹⁶⁷Милан Вујаклија, Лексикон/192; Уште во V век пред Христа, Хипократ во шестата книга за епидемиите наведува болест со сите симптоми на инфлуенца, што се толкува дека уште во тоа време ова болест била присутна.

¹⁶⁸Д-р Недељковиќ, *Грип*, Здравље, 1928, 133.

веројатно по избувнувањето на страотната епидемија 1743 год. во Франција, еден лекар болеста ја нарекува по францускиот збор Gridder, што во превод значи да те зграпчи, со што сакал да го означи и уште посилно да го истакне молскавичното ширење на болеста кој истовремено зафаќала огромен дел од популацијата.¹⁶⁹

Во периодот за кој зборуваме поради воените прилики измачените и имунолошки ослабените организми, на војската и граѓанството, станувале лесен плен на ова тешка и смртоносна болест. Никогаш не се случило епидемиите од чума, колера или тифус, да зафатат истовремено толку многу луѓе, со толкава смртност како што тоа го направила шпанската треска 1918-1919. Поради тоа, таа добила уште едно име „планетарна болест“. Во неколку наврати на болеста, кои се повториле едно по друго, шпанскиот грип, според тогашните пресметки усмртил 20 милиони луѓе. Тоа била далеку поголема бројка од бројот на загинатите на бојното поле во текот на 4 годишното војување.¹⁷⁰

Плимата на инфективноста на шпанската треска влијаела и на здравствените прилики и на воените операции. Во еден момент 1918 година, кога се правеле обиди да се запре инфекцијата, бил

---

¹⁶⁹ Д-р Јован Кујачиќ, *Нешто о грипу*, Здравље, 1929, 33-34.

¹⁷⁰ Исто таму.

прогласен и карантин за сообраќајните редства (камиони, автомобили).¹⁷¹

Драматичното кажување на Ристо Ристов, за тиквешкото село Гарниково, за кое претходно веќе стана збор, покрај сликата за ужасите и страдањата на населението од ова село, ни ја разоткрива и причината за лошото здравје и појавата на заразни болести. „Есента во 1918. година, вторпат во време од 30 години, сето село се запусто и пропадна. Сè се затре во него. Многу луѓе пак почнаа од фурка и вретено. Откако изумре сè: немаше ни кучиња да залаат, ни крави да замукаат, ни петли да закукурикаат. Во 1918 година, кога се скина фронтот, есенско време беше, стана пак еден голем помор, кога почна, не знаеше да престане. Сето тоа го помнам. Бев голем. Сега ми е како пред очи. Еден ден српските војници со своите сојузници нападнаа од кај Куманичево и Драгожел во правец на Ваташа. Баш кај Вјанатите Каменеа, Бугарите поставија неколку големи топови. Беа многу големи, човек исправен можеше да трча во нив. Дење - ноќе бумкаа. Земјата ја испревртеа и ја изгореа.“ Според неговите кажувања, селото Гарниково не се гледало од чад и прашина, од гранатите целата гора одсевала, се чинело оти небото се распакало. По неколку дена престанале пукотниците. Војските се

---

¹⁷¹ Алфред Ник, *Хисториографија војног санитета југословенских земаља (1912-1919)*, Акта хисторика 1968, IX/1-2, 235-237.

повлекле од Ваташа и Кавадарци, Гарничани исплашено сиркале од скривалиштата и откако виделе дека нема никој од војниците, се собрале средсело. Се пребројувале кој е тука, кој загинал, уште колку има живи. Другиот ден кога излегле по полето на работа, ги чекало чудо големо, страшно и невидено. Од Ладното Долче до Вјанатите Камења војник до војник, сите убиени и расфрлани. Така останале, незакопани. Уште првиот ден гракачите и орлите ја намирисале мршата. По цел ден се вртеле околу нив, со клуновите им ги колвеле очите, со ноктите ги распарувале и им ги јаделе дробовите. Селските кучиња шетале настрвени и грозно завивале. По неколку дена селаните почувствувале непријатна реа од скапано човечко месо. Имале впечаток дека сè се заразило, и земјата и воздухот.¹⁷²

Интересни се и впечатоците на д-р Шеде, лекар од германскиот воен санитет, кој работел во колеричното одделение во Скопје 1918 година, кој ги публикувал во книгата „Лекарски дневник од Македонија 1916-1918“.¹⁷³

Д-р Шеде бил на должност во Лазаретот бр. 54, во колеричното „Ц“ одделение. Од Управителот на лазаретот, д-р Ханзен, кој бил ценет лекар, д-р Шеде примил должност за две бараки со 30 пациента претежно со тифус и маларија, во него лежеле

---

¹⁷²Утрински весник, цит. дело.

¹⁷³Dr. med. Schede, *Als Arzt in Mazedonien 1916-1918*, Bon, 1929, 98-134.

Германци, Романци, Срби, Италијанци....сите биле заедно. Одделенијата А,Б,Ц се оддалечени едно од друго. Во нив работеле околу 40 лекари.¹⁷⁴

Одделението „Ц“ било лазарет за колера и еден дел за дијагностика. Во него работеле и двајца високо уважени лекари кои работеле веќе три години. Истите биле одликувани за работата во ужасните времиња на колерата. Со нив работел д-р Кох педијатар од Висбаден, лекар од доброволците, потоа д-р Тулке, д-р Шленер, шефот д-р Јасов од Берлин, бактериологот д-р Адам, д-р Шурман инспектор за болните, аптекарот Хал и околу 180 сестри, меѓу нив и калуѓерки кои биле од голема помош.

Во бактериолошката станица на бугарската санитарна комисија работел д-р Тоблер.

Лазаретот бил сместен во зграда со влезот до едно големо училиште покрај Вардар. Во таа зграда на приземјето се наоѓала администрацијата и собата на шефот и читалната. Двата горни ката биле болнички соби. Покрај таа зграда се наоѓа дезинфекционата кабина и 10 бараки на одделението за депидикација.

Одделението „Б“ се наоѓало во старото турско кадетско училиште. Во него бие собрани асовите на науката. Располагало со рендгенов апарат. Слично било и „А“ одделението на чие чело стоел генералот д-р Хансен.¹⁷⁵

---

¹⁷⁴ Исто таму

¹⁷⁵ Исто таму

Покрај сите други несреќи што ги донеле војните 1912-1918, огромниот број загинати и ранети војници и цивилно население, страотни биле и последиците за санитетот, предизвикани од големите епидемии на колерата, „трите тифуса“, маларијата и шпанскиот грип. Лекарите и другите припадници на воениот санитет и санитетот на странските мисии безстрашно се бореле со катастрофалните епидемии, спасувајќи ги туѓите животи ги изгубиле сопствените. Голем број од нив останале непозанти и заборавени. Сепак, еден дел од нив, во разни рапорти, извештаи или новинарски записи, останале со име и презиме заштитени од заборав иако можеби тој список на имиња засекогаш ќе остане нецелосен.

Само на македонските лекари кои во голем број биле вклучени во санитетот, и кои се бореле со епидемиите, не им е позната националноста во списоците, ниту на гробовите на загинатите.

Првата светска војна им донела тешко бремене на Србија и Бугарија, но најтешко на Македонија, на чија територија се воделе војните. Во Македонија, на Македонски фронт, кој во историографијата е познат и како Солунски фронт, умираше младоста, немало ергени и невести, немало свадби, ора и веселби, немало песни и насмеани лица, немало детски игри. Не останал ни град, ни село, ни улица, ни кука неразурната. Се испустила земјата, секнал животот, немало што повеќе да се загуби.

САНИТЕТСКИ ПЕРСОНАЛ – ЖРТВА НА ЕПИДЕМИИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА 1912-1918

Епидемиите не ги бирале своите жртви. Меѓу нив, покрај војската и граѓанството голем број жртви дале и санитарскиот персонал и доброволните санитарски мисии. Жртви на епидемиите се и голем број лекари:

д-р Тома Абраши¹⁷⁶, д-р Петар Антонијадес¹⁷⁷, д-р Аврам Балабан (Балабаноглу, Балабанидис)¹⁷⁸, д-р Јозеф Ванка¹⁷⁹, д-р Аврам Винавер¹⁸⁰, д-р Димитрије Воинидис¹⁸¹, д-р Јанко Гуд (Гудас)¹⁸², д-р Светозар

---

¹⁷⁶Роден во Битола 1868 год. Десетина години бил управник на болницата „Благовештение“ во Битола. За време на Балканските војни бил мобилизиран и работел во воените болници, негувајќи ги болните и ранетите. Бил испратен во прилепската болница каде, лекувајќи ги војниците од пегавец, се заразил и починал на 19 Февруари 1915 год.

¹⁷⁷Починал во Скопје од пегав тифус на 6 октомври 1914 год.

¹⁷⁸Роден во 1865 год. во Ендурљук, Кесарија (Турција), доктор по медицина и хирургија станал во Цариград. Бил еден од првите хирурзи и гинеколози во Битола. Починал од пегав тифус 1913 год. во Битола.

¹⁷⁹Лекар-воен заробеник, починал од пегав тифус во Скопје, на 15 февруари 1915 год.

¹⁸⁰Резервен санитарски мајор, починал од маларија во Гевгелија на 24 август 1915 год.

¹⁸¹Дипломирал во Атина, хирургија специјализирал 2,5 години во Париз. По враќањето во Битола работел во болницата „Благовештение“, каде повеќе години по ред бил на раководни позиции. За време на војните бил мобилизиран од српскиот воен санитар. Во текот на 1914 год. ги лекувал ранетите и болните

Десимировиќ¹⁸³, д-р Јован Димитријевиќ (Јоанис Димитријадис)¹⁸⁴, д-р Спиро Димитријевиќ¹⁸⁵, д-р Христо Димитријевиќ (Димитриев)¹⁸⁶, д-р Никола Ѓориќ¹⁸⁷, д-р Александар Ѓуриќ¹⁸⁸, д-р Михајло Замаули (Џамаули)¹⁸⁹. Д-р Милорад Л. Јанковиќ¹⁹⁰, д-р

војници од пегав тифус во битолската воена болница, при што се заразил и починал на 15 февруари 1915 год.

¹⁸²Роден во Крушево 1868 год., медицина завршил во Париз, а потоа специјализирал бактериологија. Работел во Крушево, Битола, Куманово и Скопје. За време на Балканските и Првата светска војна бил мобилизиран во воениот санитет. Истоштен од напорната работа починал 1915 год. за време на тифусната треска.

¹⁸³Мобилизиран во српскиот санитет. Лекувајќи ги заразените војници и население од пегав тифус, се заразил и самиот, починал 12 март 1915 год. во Штип (месност Вардиште).

¹⁸⁴Роден во Битола 1860 год. Во 1913 год. бил лекар во воената болница во Битола, а потоа бил испратен на работа во прилепската воена болница каде самиот се разболел од тифус и починал на 20 февруари 1915 год.

¹⁸⁵Роден во село Дарда, костурско, 1870 год. Дипломирал на медицинскиот факултет во Виена и работел извесно време во Крагуевац. Активно учествувал во Првата светска војна, починал од антракс 1918 год.

¹⁸⁶Роден во Штип 1862 год. син на лекар, завршил Роберт колеџ во Цариград, а медицински факултет во Америка (Хановер). Меѓу граѓаните бил познат како Ристаќ екимџијата. Во време на војните бил мобилизиран во српскиот воен санитет. За време на тифусната епидемија се разболел и починал на 6 јануари 1915 год. во Штип на 53 годишна возраст и 25 години лекарски стаж.

¹⁸⁷Роден 1859 год. во Пожаревац, Србија. Бил окружен и околиски лекар во Скопје. Починал од пегав тифус во 1913 год. во Скопје

¹⁸⁸Починал од пегав тифус во Гевгелија 21 Февруари 1915 год.

¹⁸⁹Роден во Битола, дипломирал на медицински факултет во Париз. За време на војната бил мобилизиран од 132

Милорад Јанковиќ¹⁹¹, д-р Ѓорѓи Каламчев¹⁹², д-р Александар Крстиќ¹⁹³, д-р Кара Јан М.¹⁹⁴, д-р Тома Леко¹⁹⁵, д-р Јован Литос¹⁹⁶, д-р Манојло Папа Манојловиќ¹⁹⁷, д-р Мита Манојловиќ¹⁹⁸, д-р Бил М. Манчиќ¹⁹⁹, д-р Ахило Михајловиќ²⁰⁰, д-р Димитар Нака (Накас)²⁰¹, д-р Ставро Нале (Налис)²⁰², д-р Харилеос

српскиот санирет за лекување на војниците заболени од пагав тифус. Починал 1917 год.

¹⁹⁰Санитетски мајор, починал од пагав тифус на 11 март 1915 год. во Скопје.

¹⁹¹Санитетски мајор, починал од пагав тифус на 9 Март 1915 год. во Штип

¹⁹²Управител на резервната воена болница во Прилеп. Починал од тифусна треска 1915 год. во Прилеп.

¹⁹³Починал на 9 Декември 1914 год. во Охрид.

¹⁹⁴Лекар, член на чешко-американската санитетска мисија. Се заразил од пагав тифус во Скопје и починал на 10 Февруари 1915 год.

¹⁹⁵Санитетски капетан во дивизиската воена болница во Штип, учествувал во Балканските војни и Првата светска војна. Починал од стомачен тифус на 28 Јуни 1915. год.

¹⁹⁶Починал во Струмица на 12 Јануари 1915 год. од пагав тифус.

¹⁹⁷Роден во 1885 год. во Крушево. Починал од пагав тифус во Прилеп на 13 Февруари 1915 год. како управник на резервната воена болница.

¹⁹⁸Роден во Темишвар 1870 Год. Учествовал во војните, бил назначен за управник на Петтата резерва болница во Скопје 1912. год. Починал од пагав тифус 1915 Год. во Скопје.

¹⁹⁹Роден во Охрид, починал од пагав тифус 1915 год. во Прилеп.

²⁰⁰Роден 1865 год. во Азербејџан. Медицински факултет завршил во Женева 1898 год. Во 1913 год. бил окружен физикус во Куманово. Учествовал во војните како резервен санитетски мајор. Починал од пагав тифус на 12 Февруари 1915 год.

²⁰¹Роден 1862 год. во Битола. Дипломирал на медицинскиот факултет во Минхен 1900 год. За време на

Ниотис²⁰³, д-р Тома Парлиќ²⁰⁴, д-р Платон Папакостопулос²⁰⁵, д-р Илија Палигориќ (Палигора)²⁰⁶, д-р Михајло Паскалидес²⁰⁷, д-р Пападимитриу²⁰⁸, д-р Милутин Перишиќ²⁰⁹, д-р Ѓока Поповиќ²¹⁰, д-р

војните бил мобилизиран во српскиот санитет, меѓутоа бил заробен од Бугарите, во чие заробеништво починал 1916 год.

²⁰²Роден 1872 год. во Битола. Во текот на Балканските војни бил мобилизиран во српскиот санитет за лекување на заболените од заразни болести. Се разболел од пегав тифус. Починал во 1913 год. во Битола.

²⁰³Починал од пегав тифус во Скопје 10 Април 1915 год.

²⁰⁴Роден 1885 год. во Тетово. Бил управител на воената болница во Гостивар. Се заразил од пегав тифус лекувајќи ги болните војници и неселението. Починал на 25 Декември 1914 год. во Гостивар.

²⁰⁵Роден во Белград 1840 год. Медицина завршил во Грац и Виена. Во Грац специјализирал педијатрија. Во војните учествувал како резервен санитетски мајор. За време на епидемијата од пегавец бил управник на болницата во Гевгелија, каде се разболел и починал 1915 год.

²⁰⁶Роден 1876 Год. во с. Маловиште, битолско. Медицина завршил во Париз. Во војните учествувал како санитетски капетан. Починал во 1916 год. од туберкулоза.

²⁰⁷Заболел од пегав тифус и починал на 5 Февруари 1915 год. во Скопје.

²⁰⁸Роден 1881 год. во Битола. Медицина студирал во Атина, а како лекар работел во воените болници во Битола и Прилеп. За време на епидемијата се разболел од пегав тифус и починал 1915 год. во Прилеп.

²⁰⁹Роден 1871 год. во Крагуевац. Учествувал во војните, бил управник на резервната воена болница во Скопје. Додека неуморно ги лекувал болните од пегав тифус се разболел и починал 1915 год. во Скопје.

²¹⁰Роден 1875 год. во Ниш. Дипломирал медицински факултет 1900 год. во Виена. Во 1912 год бил шеф на одделението за пегав тифус во воената болница во Битола, а 1913 год бил назначен за управник на колеричното одделение во Кочани. Се разболел и починал од колера 1913 год. во Скопје.

Александар Протик²¹¹, д-р Јосиф Радуловиќ²¹², д-р Драгутин Романовиќ²¹³, д-р Ристо Русоленчиќ (Русоленчев)²¹⁴, д-р Илија Тодоровиќ²¹⁵.

---

²¹¹Роден 1878 год. во Власотинци, Србија. Бил окружен физикус на Окружната болница во Битола, која тој ја формирал во ноември 1913 год. Активно учествувал на искоренувањето на пегавиот тифус, се заразил и починал во февруари 1915 год. во Битола.

²¹²Бил санитарски поручник во девизиската воена болница во Штип. Починал на 1 Јануари 1915 год. во Штип.

²¹³Во време на војните бил резервен санитарски капетан, починал од пегав тифус на 6 Февруари 1915 год. во Тетово.

²¹⁴Во војните бил санитарски капетан, починал од пегав тифус на 13 Март 1915 год во Прилеп.

²¹⁵Роден 1887 год. во Сурчин, Србија. Дипломирал на медицински факултет во Петроград 1905 год. Во 1912/1913 год. учествувал како резервен санитарски капетан во борбите кај Куманово, Битола, Брегалница и Криволак. Ја сузбивал колерата во Кочани и Велес. По балканските војни работел во Велес, а потоа бил школски лекар во Скопје. Починал од пегав тифус на 11 Март 1915 год.

Индекс на имиња и поими

А

Абраши, Тома	86, 136
Албанија	12, 83
Александров	21
Ангелковиќ	18, 70

Б

Банбоу	105
Бари, Грин	105
Бараќ, Љубомир	74
Бари, Грин, Хауард	102
Бацаров, Иван	24
Белград	15, 16, 35, 43, 45, 67, 71, 84, 95, 111, 139
Бенет, Агнес	89
Бербери	18, 70
Берлин	26, 134
Билај	41
Битола	5, 6, 9, 14, 17, 18, 19, 59, 68, 70, 75, 83, 85, 86, 92, 113, 114, 115, 120, 136, 137, 138
Благовештение	6, 17, 85, 136, 141
Бојл, Вилијам	44
Брегалница	26, 29, 32, 40, 41, 42, 47, 51, 122
Бугарија	7, 11, 21, 29, 43, 51, 113, 135
Будисављевиќ, Јулије	23
Буенос Ајрес	45
Букурешт	43, 51

В

Валандово	59
Вардар,	36
Васков, Панче	37, 75
Вашингтон	44, 101
Велес	14, 27, 36, 37, 39, 41, 44, 46, 59, 75, 76
Венинг, Теодор	44
Виена	14, 45, 137
Винавер, Аврам	120, 137
Вилијам, Џенингс, Брајан	43
Вилсон, Франческа	111
Вимборн, Корнелија	108
Винтер	32
Владимир, Станојевиќ	83
Владисављевиќ	33
Влајиќ, Живоин	111
Војнидис	18, 70, 86
Ворд, Ленселот	109
Врање	24
Вуловиќ, Љуба	67

Г

Гарниково	39, 112, 127
Гевгелија	12, 14, 59, 92, 105, 120, 137
Генчиќ, Лазар	14
Гилкрест, Едгар	44
Гостушки, Нешиќ, Риста	76
Греем,	109
Грковиќ, Љуба	48, 65, 66
Грујиќ, Мабел, Данлоп	101

Грција	7, 11, 29
Гузина, Душан	72, 75
Гутш, Људевит	24,45

Д

Даглас, Д. М.	20
Дебар	5, 12, 14, 59, 76, 83
Дејановиќ	23
Дејвис, Елеонор	109
Делиел, Елси	109
Дендру	18, 70, 74
Десимировиќ, Светозар	73, 137
Димитријевиќ, Милан	75
Димовиќ	24
Добро Поле	103
Доронтиќ, Милан	60
Донели, Џемс	105
Дуглас	22
Дума	18, 70, 114

Ѓ

Ѓорѓевиќ	23
Ѓорѓевиќ, Владан	52
Ѓуричиќ, Никола	16

Е

Европа	7, 23, 42, 52, 78, 92, 123, 142
Египет	109
Единбург	20, 109

Елиот	97
Емануил	18

Ж

Женева	37, 113
Жераиќ, Милан	33,75,106
Живковиќ, Милутин	106

И

Идадије	21
Инглис, Елси	88, 113
Итон, Волтер, Причард	97

Ј

Јабрашек	24
Јанковиќ, Милорад	73, 76, 138
Јовановиќ, Коста	67
Јохансен, Јоханесен	103
Јуринац	24
Јуришиќ	24

К

Кавадарци	59, 103, 128
Кадиш, Естер	105
Каленица	49, 50
Калаповиќ, Душан	75
Канс	32
Карпузов, Андреја	37
Картерс	22
Каудри, Леди	88

Кирковиќ, Јован	62
Кичево	14, 59
Костиќ	16
Коциќ, Владан	36
Кочани	14, 34, 37, 40, 44, 46, 59, 66, 121
Краус	45
Креаста, Михаил	85
Крепие, в Милан	37
Крива Паланка	59
Крипнер, Моника	109, 110
Крушево	19, 59, 137, 138
Ксифтас	18, 70
Кујунѓиќ, Војислав	67
Куманово	6, 14, 15, 44, 59, 61, 62, 76, 137, 139, 140, 142

Л

Лакавица	37
Лавадини, Луичи	66, 73
Лазова, Роза	37
Лазаров Арсо	26, 27
Леверон	123
Леко, Тома	73, 138
Летем	22, 40
Липтон, Томас	104
Лозаниќ, Јелена	102
Лоуви, Ото	45

М

Мажураниќ	24
Македонија	5, 7, 8, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 33,

	35, 43, 44, 46, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 68, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 103, 104, 105, 110, 112, 113, 117, 119, 121, 122, 123, 125, 128, 135,
Макфејл, Кетрин	111
Мала Азија	32
Матова-Апостолова, Невена	37
Мартулков, Алексо	27, 34
Машек	39
Марциновски	88
Мацалис	18
Меѓери, Никола	74
Марковиќ, Милорад	41
Манојловиќ, Мита	16, 138
Меитленд, Гвини	97, 107
Михајловиќ, Ахило	76, 139
Михајловиќ, Чедо	16
Михаилис	18
Морисон, Џејмс	96, 98, 99

Н

Нака	18, 70, 86, 114, 139
Настиќ	16
Неготино	59, 72
Ненадовиќ	24
Нетков, Димитар	26
Нефвил	41
Николетис	41
Николиќ, Ѓока	18, 20, 67
Николиќ Мита	90
Ниш	24
Нобел	97

Нухејл, Дороти 111

О

Оражен 24

Охрид 46, 59, 61, 64, 76, 83, 106,
138, 139

П

Папаманојло, Манојло 74

Пелнарж, Јован 67, 72, 76

Петровиќ, Милан 15

Пешиќ, Милан 61

Пеџет, Леди 45, 88, 95, 96, 97, 98,
99, 100, 102, 106, 107, 109, 113

Попадиќ, Сретен 74

Поповиќ 14, 18, 23, 35, 46, 86

Поповиќ, Сава 32, 33, 84, 112

Поповиќ, Драгослав 45, 46, 67, 72

Попс 33

Прилеп 14, 18, 19, 59, 106, 138, 139

Протиќ 18, 70, 86

Протиќ, Александар 74, 75

Пчиња 62

Р

Радовиш 36, 59, 66

Рајт Х. А. 21

Рајс, Рудолф, Арчибалд 114

Ревершон, Леон 41

Ресен 59

Рид, Џон 92, 94

Ристиќ 34

Робе 18, 70, 114

Робертсон 103

Розенкранц, А. Хари 44

Романија 43

Рос 118, 119, 123

Рот 41

С

САД 94, 101, 105

Свети Николе 59

Свиталиски 21

Севриков 21

Сент, Клер, Мејбл 110

Синклер, Артур 109

Сичов, 88

Скопје 5, 6, 10, 12, 14, 15, 16, 19,
21, 22, 24, 33, 35, 38, 43, 44, 49,

52, 59, 65, 75, 85, 88, 89, 95, 96,

97, 98, 99, 100, 102, 106, 108,

115, 123, 124, 128, 136, 137, 138,

Смит, Берлингхем 109

Сондермајер 90

Софотеров 21, 87, 90

Спаски 88

Србија 7, 11, 12, 14, 21, 29, 35, 43,
51, 52, 53, 56, 59, 71, 72, 76, 79,

83, 87, 92, 93, 95, 109, 112, 113

Срзентич 88

Стамерс 89, 91

Станковиќ 18, 24

Станојевиќ, Владимир 81

Стејиќ 18, 39

Стефановиќ, Стојан 40

Стојановиќ, Аранѓел 76

Стојниќ, Добривоје 73

Стризовер 41

Стромберг 21

Стронг, Ричард 90, 94, 103
 Струга 46, 59, 63, 64, 83
 Струмица 5, 14, 44, 51, 103, 121
 Сулејман, Џафер 60

Т

Тетово 14, 33, 35, 36, 59
 Поп Антов, Тодор 37
 Томиќ, Јаша 33, 34
 Тракија 32
 Трифуновиќ, Ранко 61

Ќ

Ќамилова, Родна 37
 Ќуриќ, Александар 75

Ф

Фигатнер 24
 Филеборн 121, 122
 Флоршутц, Ватрослав 23
 Френклин, Стела 89

Х

Хатон, Изабела 121
 Хатон, Емсли 88
 Ханзен 134
 Хантер 90, 91
 Хантер, Вилијам 89
 Херцог 24
 Хорак, Јан 38
 Хрватска 23
 Христиќ, Ана 111

140

Христовиќ 18, 70

Ц

Царево Село 59
 Црвениот крст 6, 22
 Црна Гора 11, 29

Ч

Чаталџа 31
 Чачковиќ 24
 Челиќ, Душан 74
 Чкатров 18, 70, 86, 114
 Чучков, Ефрем 26

Џ

Џеблонс, Бенџамин 44
 Џексон, Џон 43
 Џонс, Едмунд 109

Ш

Швајцарија 24
 Шеде, А. 128, 132
 Шлајмер Е. 19, 24
 Шохајевиќ, Светислав 74, 76
 Штип 3, 5, 6, 10, 14, 26, 27, 28, 31,
 32, 34, 36, 39, 40, 44, 45, 47, 48,
 49, 59, 61, 66, 67, 71, 73, 75, 102,
 103, 121, 135
 Шушкаловиќ, Михајло 16, 74, 75,
 106,

СОДРЖИНА

Вовед	5
Зсрвствената состојба на македонското население во време на Првата балканска војна (1912-1913).....	11
Епидемијата од колера 1913 и присуството на странски санитарски мисии.....	29
Нова организација на медицинската служба во Македонија (1913-1914)според законите на Кралството Себија	51
Окружни физикуси, околиски и општински лекари на работа во Македонија 1913-1914.....	74
Членови на Српско лекарско друштво од Македонија 1913-1914.....	75
Епидемија на дамчест тифус 1915 година.....	77
Странски санитарски мисии што ја спасија Македонија 1914- 1915.....	87
Епидемиите на „Македонскиот фронт“ 1916- 1918.....	117
Маларијата 1916-1917.....	117

Шпанската треска (шпански грип)	
1918-1919.....	125
Санитетски персонал – жртва на епидемиите во	
Македонија 1912-1918.....	131
Индекс на имиња и географски поими.....	136

Верица Јосимовска

**ЕПИДЕМИИТЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА
МАКЕДОНИЈА И БОРБАТА СО НИВ ЗА
ВРЕМЕ НА ВОЈНИТЕ (1912-1918)**

Издавач

„2-ри Август“ - Штип

Рецензент

Проф. д-р Вера Гошева

Лектор

Славица Манчева

Печат

„2-ри Август“ - Штип